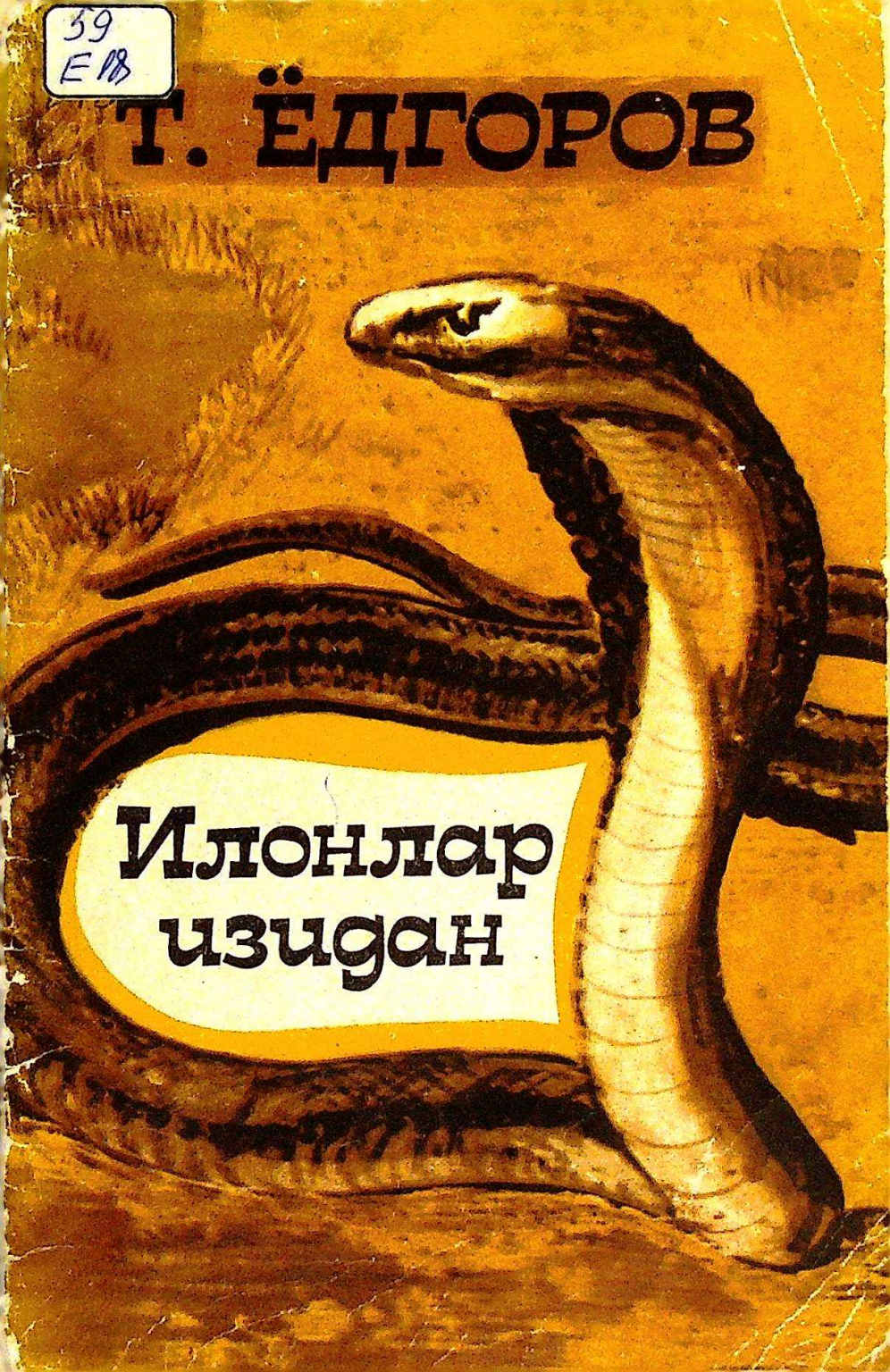

59
E 18

Т. ЁДГОРОВ

**Илонлар
изидан**

Зоологияда судралиб юрувчилар синфига кирувчи илонлар инсоннинг дўсти сифатида унинг саломатлиги ва қишлоқ хўжалиги зараркунандалари ҳисобланган турли юқумли касаллик тарқатувчи кемирувчиларни қиришдаги фойдали жонивор эканлиги кейинги йилларда фан ютуқлари, далиллар билан исботланмоқда. Бу ютуқлар эса у ёки бу илоннинг ҳаёт кечиришини, экологиясини чуқур ўрганиш туфайли қўлга киритилмоқда.

Қўлингиздаги китобча муаллифнинг Ўзбекистон Фанлар Академияси Зоология ва паразитология институтининг заҳарли илонлар экологияси лабораториясида илонлар ҳаётини ўрганиш борасида республикамизнинг саҳро, чўл ва тоғларида олиб борган кўп йиллик илмий кузатишлари асосида ёзилган.

Китобча кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

2—10—6

10 2

Я-М351

(06) 73

21—73

(C)

Изд-ва «Ўзбекистон», 1973 г.

МУҚАДДИМА

Илон деганда кўпчилик халқлар тушунчасида беихтиёр қўрқув уйғотадиган маҳлуқ гавдаланади.

Шунинг учун ҳам одам илонни кўриши билан кўп ҳолларда бирдан сесканиб кетади. Айниқса, илонлар кўп яшайдиган жойларда бўлиб, тошлар, ўт-ўланлар оралаб юрганингизда тўсатдан шитир этган товушни эшитиб қолганда илон овловчиларнинг ўзлари ҳам сесканиб кетади.

Илон сирли, хунук, даҳшатли маҳлуқ сифатида гавдаланиб, қадимий афсоналарда айтишилича, у одамнинг ҳамма бахтсизликларига сабабчи бўлар эмиш.

Инсоннинг илонларга муносабати ҳозирги кунда ҳам жуда кам ўзгарган. Ҳақиқатда эса аксарият илонлар беозор ва фойдалидир. Улар ҳар турли каламуш, сичқон каби майда зараркунанда ҳайвонларни қириб катта фойда келтиради.

Лекин кўпгина мамлакатларда, айниқса илонларга бой Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистонда «Илоннинг касби заҳар солиш» деб минг-минглаб заҳарли илонлар билан биргаликда, заҳарсиз илонларни, ҳатто беозор сариқ илон (у аслида калтакесаклар оиласига мансуб) ни ҳам кўриш билан ўлдирадилар.

Шунингдек, илоннинг олдидан ўтма, у шу заҳотиёқ сенга ташланади, шошган киши унга йўлиқади, илон кулча бўлиб қўрққан киши орқасидан катта тезлик билан қувади, деган гапларни жуда кўп эшитиш мумкин. Бундай гапларнинг тарқалишига сабаб одамлар илонлар тўғрисида яхши билмаганликларидадир.

Кишилар илоннинг вишиллаши ёки бошини кўтариб тилини чиқаришини у ҳужум қилмоқчи, заҳар солмоқчи деб ўйлайдилар. Илон эса бу ҳолати билан ўзининг энг хавфли душманларидан бири бўлган одамни ўзидан огоҳлантиради. Киши тўхташга ёки бурилишга улғурмасданоқ кўпчилик илонлар тезлик билан ўзини четга

олиб яширинишга ҳаракат қилади. Бундай ҳолатни қўрқоқ одам албатта тўғри тасаввур эта олмайди. У илон билан учрашганини бир неча бор қўшиб-чатиб ҳикоя қилади.

Яна бошқа бир миш-мишларга қараганда илон ухлаб ётган одамнинг оғзига кирар эмиш. Ичига илон кирган одамнинг қорни айниқса эрталаблари оғрир эмиш. Бунинг бир тасаввур қилинг-а, илон қандай қилиб ухлаб ётган одамнинг ичига киради. Яна уни уйқудан уйғотмасдан-а.

Одам ичига илон кирди, деб фараз қилайлик. У қандай қилиб узоқ вақт тирик қолсин? У, биринчидан, тезлик билан ўлиб ҳазм бўлиб кетиши керак ёки бўлмаса одам уни ўқчиб қайтариб ташлаши керак. Лекин бундай воқеалар афсоналарда айтилгандай эмас, балки бошқачароқдир. Баъзи қўйларни сўйганда ошқозонидан ўлик илонлар топилгани маълум. Умуман илон одам қорнида ўлик бўлса ҳам кўп вақт яшар эмиш. Шунингдек, халқ орасида сариқ илон жума кунидан бошқа вақт оғзини очмайди, у фақат жума кунини чақар эмиш, деган гаплар ҳам юради. Фан бу ҳаёлий афсоналарнинг нотўғри эканлигини илмий далиллар билан исботлаган.

Маълумки бобокалонларимиз қадим замонларданоқ ҳар хил парранда ва ҳайвонларни зўр иштиёқ ва ишқибозлик билан қўлга ўргатиб, улардан турли мақсадларда фойдаланганлар. Лекин ҳайвонларнинг бир хили борки, одам уларни кўрганда ёки номини эшитганда, бейхтиёр, сесканади, қўрқади. Шу туфайли бўлса керак, халқ орасида кечаси илон ёки чаённи отини айтмасдан газанда деб ҳам юритилади. Бундай жонивор ёки газандаларнинг асл моҳияти ва ҳислатлари ўтмишда эътибордан четда бўлган. Шунинг учун уларни асосан ёмон ниятлар билан асраганлар. Масалан, Миср подшоси Клеопатра заҳарли илонлардан гуноҳкор кишиларни чақтириб ўлдиришда фойдаланган. Ҳинд амалдорлари эса худди шу ниятда сув ҳавзаларида оч тимсоҳларни сақлаганлар.

Шунингдек халқ орасида ўқ илон учади, у кетмонни ҳам тешиб ўтади, аммо нон кетмондан улуғ бўлганлиги учун уни тешиб ўта олмайди, деган гапларни кўплаб эшитиш мумкин. Ўқ илон ингичка бўлиб жуда ҳам чаққон. У асосан қумли саҳроларда яшайди. Айтишларича у саксовул танасига чиқиб олиб, ўқдай учиб бориб ўша атрофдан ўтаётган одамга санчилар эмиш. Бундай афсоналарнинг нотўғри эканлигини саҳрода саёҳат қилган

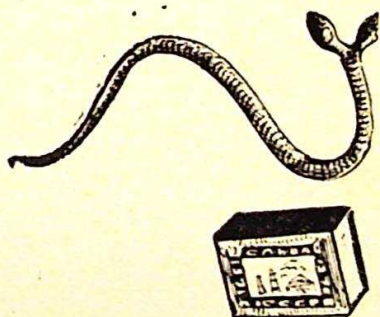
кишилар ҳам кузатиши мумкин. Бу илон одамлар ўйлаганларича эмас, балки ёнидан тез ўтаётган калтакесакларга жуда тез ва чаққонлик билан ташланиб, ғаниматини ўраб ўлдиради. У фақат калтакесакларни шундай пойлаб ушлайди. Ўқ илон майда жониворларни чақиб ўлдиради, тез ва чаққон ҳаракат қилгани учун бўлса керак, маҳаллий халқ ундан қўрқиб, кўпгина афсоналар тўқиган. Бу афсоналарнинг бирида айтилишича, ўқ илон бир сакрашда туянинг юрагини тешиб ўтади, унинг заҳарини одамни ўлдиради, дейилади.

Халқ орасида шохли ва икки бошли илонлар ҳақида ҳам ҳар хил гаплар бор. Шохли илонларнинг борлиги ростми? Ҳа, рост. Шохли илонлар асосан Африка саҳроларида, Болқон ярим ороли, Кичик Осиё ва Суриядан тортиб, Шарқий ҳамда Ғарбий Кавказда учрайди.

Шохли илонлар танаси 70—75 сантиметр узунликда бўлиб, бизда яшовчи чарх илонга ўхшаш заҳарлидир. Шохли илонлар Ўрта Осиё территориясида учрамайди. Бу илонлар ҳақида ҳам узун қулоқ, миш-миш гаплар жуда кўп.

Икки бошли илонлар ҳақида ҳам ҳар хил гаплар бор. Икки бошли илонларнинг иккитаси Кавказдан, иккитаси Фарғона даштларидан ва ниҳоят яна бири Тошкент атрофидан ушланган. Бу илонлар алоҳида турни ёки авлодни ташкил қилмай, балки ҳамма турдаги илонлар орасида ҳам учраб туради.

Аждаҳо бўлганми? Хўш, ҳақиқатан ҳам аждаҳо борми? Аждаҳо тўғрисидаги афсона ва ривоятлар қадим замонлардан бери мавжуд. «Аждаҳо» сўзи биринчи марта эрамиздан аввалги II асрда Хитойда пайдо бўлиб, сув ва ёмғир худоси сифатида унга сиғинганлар. Аждаҳо номи шунингдек Ҳиндистон, Корея ва Япония каби мамлакатларнинг халқлари ўртасида ҳам кенг тарқалган ва халқ байрамларида қаҳрамонларга «аждаҳо либоси» тақдим қилганлар. Улар аждаҳони халқ мададкори, ғалаба сари элтувчи куч, деб билганлар. Қадимги

Икки бошли илон (ранг-баранг чипор илон)

Грецияда аждаҳони яхшилик ва ёмонлик яратувчи худо, деб унга сиғинишган. Мисрда аждаҳони кўкларга кўтариб мақтаганлар, нур сочувчи, йўл кўрсатувчи, деб ҳисоблаганлар.

Европа халқларининг афсона ва эртакларида аждаҳо сўзи зўр ва баҳайбат жонивор сифатида тилга олиниб, у инсонга фақат ёмонлик келтирувчи махлуқ саналган.

Ўрта Осиё халқлари орасида ҳам аждаҳо билан боғлиқ бўлган халқ эртак ва дostonлари жуда кўп. Буларда аждаҳо ҳамиша ёмонлик, вайронагарчилик келтирувчи махлуқ сифатида тасвирланади. Лекин халқ қаҳрамони аждаҳодан доим ғолиб келади ва уни ўз амрига бўйсундиради.

Шунингдек, ривоятларда аждаҳолар макони хилват тепаликлар, ғорларда бўлади, деб тасвирланади. Шунинг учун бўлса керак, одамлар бундай жойлардан қўрқиб, қадам босишмаган. Ҳозир ҳам бундай тепаликлар Термиз районидаги «Қизил Юлдуз» колхозида, Навоий район собиқ Қармана посёлкаси марказида, Нарпай районидаги Султонобод қишлоғи атрофида бор. Маҳаллий аҳоли бу тепаликларни «Аждар тепа», «Аждаҳо яшайдиган манзилгоҳ» деб атайди.

Ҳозирги вақтда Жанубий Американинг Амазонка дарёси ҳавзасида яшайдиган баҳайбат илон-анаконда ҳақида турли ривоятлар тўқилган. Анаконда ер юзида учрайдиган илонларнинг энг йиригидир. Узунлиги 10—11 метрлар чамасида. Бундан ўн йиллар муқаддам Амазонка соҳилидаги кичик бир қишлоқ аҳолисини 50 метрлик бир анаконда ютиб юборган эмиш, деган миш-миш тарқалганди.

Яна бир мисол. 1912 йили голландиялик бир учувчи Индонезиянинг Комодо оролига тасодифан қўниб, у ерда даҳшатли бир махлуқни учратган. Узунлиги 4—4,5 метр келадиган бу ҳайвоннинг топилиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлади. 1926 йилда америкалик табиатшунослар мазкур ҳайвонни текшириб ҳозирги эчкимарларнинг энг йириги эканлигини аниқлашди.

Мамлакатимизнинг баъзи районларида, айниқса Ўрта Осиё, Кавказ ва Узоқ Шарқда илонга сероб бўлган жойлар кўп бўлиб, у ерларни «Илонли орол», «Илонли сой», «Илон тоғ» ва «Илон дара» деб атайдилар. Бу жойларда заҳарли илонлар тўғрисида жуда ҳам кўплаб ҳикоялар учрайди. Республикамизда Боботог, Кўҳитанг,

Нурота тоғлари ва Термиз атрофлари илонга бой бўлган жойлар ҳисобланади. Айниқса Бизнинг Гавургон дараси жуда машҳурдир. Агар сиз тушиб Сурхондарё ёки Душанба шаҳри атрофида бориб, илонлар ҳақида гап бошлагунда сиздан «Гавургонни биласизми?» деган саволга аниқрақ жавоб учар илонларни тўғрисида сиз билар.

Маҳаллий аҳолининг ҳикоя қилишига кўра, Гавургон фақатгина илонлар яшайдиган жой бўлиб, ундан бошқа жонивор бу ерда яшамас эмиш. Бу илонлар қирқ йилдан сўнг аждаҳога айланиб бошқа тоғларга учиб кетар эмиш. Боботоғдаги илонлар ва оғзидан ўт пурковчи баҳайбат аждаҳолар макони Гавургон дарасида эмиш.

Биз Сурхондарёдаги илонларни текшириш мақсадида уюштирилган бир неча экспедицияларда Гавургон дарасида яшовчи баҳайбат илонлар ҳақида эшитиб ўша жойга боришга қарор қилдик. Ҳаво иссиқ, июль ойининг қуёши ўт сочар, жазирамага бардош бера олмай югуриб юрган калтакесак ва илонлар, қовжираб қолган ўт-ўланлар кўзга тез-тез ташланарди. Биз Гавургонга бориш учун Боботоғнинг энг баланд жойи — Ҳазратбобо (бу ерни Ҳазрати чашма ҳам дейишади)га етиб келдик.

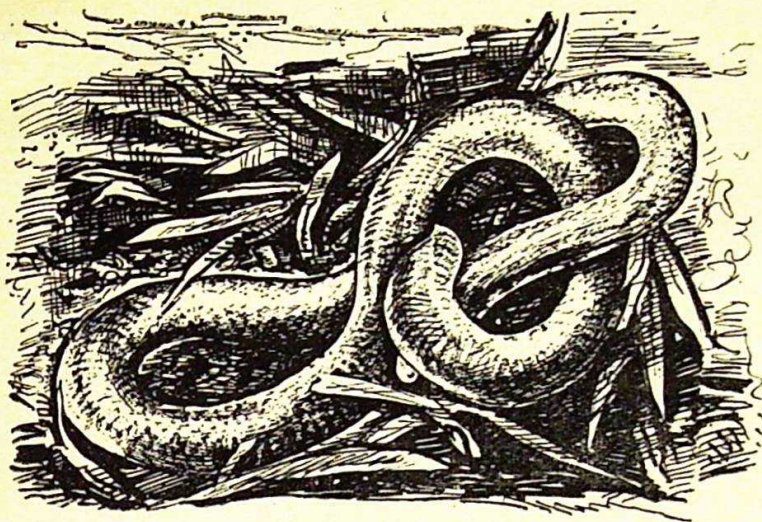
Ҳазратбобо жуда ҳам номи кетган «муқаддас» жой. Биз ўша жойга боришимизни билган маҳаллий аҳоли у ерга ҳеч ким бормаган, одам бориши мумкин эмас, сизлар ёш экансизлар, деб бизни қайтармоқчи бўлдилар. Биз Гавургон дарасида етти кун бўлиб, бир неча заҳарсиз илонлар билан битта икки метрлар чамасидаги кўз ойнакли илонни тутиб қайтдик. Қайтишда бизни у ерга бормасликка ундаган кишиларга Боботоғда 20 тур калтакесак, 14 хил илон яшашини, илонларнинг энг каттаси 2 метрдан ошмаслигини ҳеч қандай «аждаҳо» йўқлигини тушунтирдик. Боботоғнинг илонларга бой бўлганлиги туфайли бўлса керак, уни «Илонлар тоғи» деб атайдилар. Гавургон дарасини аждаҳолар макони дейишлари эса эҳтимол бу ерда содир бўладиган ўзига хос акс садонинг зўрлигидан пайдо бўладиган қандайдир қўрқинчли товуш сабаб бўлгандир.

Шундай қилиб, Гавургон дарасидаги «аждаҳолар» ҳақидаги тасаввурлар фақат уйдирма бўлиб, бу афсона халқнинг узоқ ўтмишдаги мифик қарашларига бориб тақалади.

ИЛОНЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Чувалчангсимон кўрилон. Бу илонни айниқса, Фарбий Ҳисор, Боботоғ, Кўҳитанг тоғлари тизмаларида денгиз сатҳидан 700—1200 метргача бўлган баландликларда тошлар остида кўплаб учратиш мумкин. Кўрилон кўпроқ илонга эмас, ёмғир чувалчанги ва аскарда сингари юмалоқ чувалчангларга ўхшайди. Шунга ўхшаш баъзи хусусиятларига кўра кўрилонлар оиласи систематик жиҳатидан ҳам муаммодир. Бир вақтлар мутахассислар уларни оёқсиз калтакесакларга киритганлар, кейинчалик эса илонлар туркумига алоҳида кенжа туркум қилиб бирлаштириб ва ҳозиргача кўпгина олимлар томонидан илон ҳисобланиб келинмоқда. Аммо охириги анатомик текширишларнинг кўрсатишича, улар илонларга эмас, балки калтакесакларга яқинлиги аниқланмоқда. Бу илоннинг орқасидаги ва қорнидаги тангаси бир хил, усти эса жигарранг бўлиб, жилоси йўқ, ости оқ қўнғир бўлади. Кўрилоннинг юпқа терисидан қон томир капиллярлари кўриниб тургани учун офтобда терисининг ранги пуштига ўхшаб туйилади. Танасининг боши билан биргаликда узунлиги 406 мм. га, думи эса 6 мм. га боради. Кўзлари қалқонлар билан ёпилган.

Яқин вақтларгача бу илоннинг бир неча турлари Ҳисор тизмаларидан бошқа жойда учрамайди, деб келинар эди. Бизнинг текширишларимиз бу илон Ҳисор ва унинг тизмалари Бойсун, Кўҳитанг ва Боботоғда ҳам тарқалганлигини кўрсатди. Кўрилон тоғларда ва тоғ этакларидаги юмшоқ тупроқли, айниқса эски қўй қўтонлари, шўра ва ҳар турли эфемерлар ўсадиган ерлар бу илоннинг сеvimли жойлари ҳисобланади. Уни айниқса баҳор ойларида катта-кичик ялпоқ тошлар остидан кўп-

Чувалчангсимон кўрилон

лаб топиш мумкин. Кўрилон кечаси тошлар тагидан ташқарига чиқади. Кундуз кунлари ҳавонинг иссиши ва тупроқда намининг камайиши билан инига киради. Инининг узунлиги 70—120 см ва ундан ортиқроқ бўлиб, қумурсқаларникига ўхшайди. Уни айниқса ёмғир ёғиб ўтгандан кейин ҳаво булутланиб турган вақтларда онда-сонда тошлар остидан ташқарига чиққанини кузатиш ҳам мумкин. Ёз ва куз ойларида улар инлари ичида ҳаёт кечиради.

У асосан тошлар остида туриб чумоли, ҳар турли каналар, чигирткаларнинг личинкалари, қўнғизлар, чийилдоқлар ва ўсимлик қолдиқлари билан овқатланади. Умуман бу илоннинг ҳаёти жуда кам ўрганилган. Озиқланиши тўғрисида қарийб маълумотлар йўқ. Урғочилари июль ойида 3—5 тадан тухум қўяди.

Шарқий бўғма илонча. Иссиқ ёз ойлари эди. Амударёнинг Термиздан унча узоқ бўлмаган Пайғамбар оролидамиз.

Бир бута тагида узунлиги ярим метр келадиган қумилон яшириниб ётар эди. Узунлиги бир неча метрга етadиган троник илонлар зотидан бўлган бу илонча атрофда чопиниб юрган калтакесак ва сичқонлардан кўз узмасди.

Мана, бир қум сичқон овқат излашга берилиб кетиб, унинг ёнига келиб қолди. Илон худди шундай пайтни пой-

лаб ётган эди. У яшин тезлигида бир сапчиб, ўлжасини гавдаси билан маҳкам чирмаб олди. Қум сичқон илоннинг оғушидан қутулиш учун жон талвасасида ўзини қумга урди. У ёқ-бу ёққа ағанади. Лекин минг чиранмасин, бари бир бефойда эди. Сичқон ўлган бўлса ҳам илон уни қисишда давом этар эди. Ниҳоят, илон сичқонни салгина бўшатди-да, юта бошлади. Илоннинг гоят қийналаётгани кўриниб турарди, зўр бериб кучанишдан унинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудек бўлар эди, ахир ўз гавдасидан бир неча марта йўғон бўлган нарсани бутунича ютиб юбориш ҳазилакамми?! Сичқонни ютган сари илоннинг танаси таранг бўлиб борарди. Фақат бир неча марта нафасини ростлаб олгандан кейингина у қум сичқонни батамом ютиб юборди.

Бу илон танасининг узунлиги боши билан биргаликда 750 мм. гача боради. Думи тўмтоқ ва калта (40—60 мм.), оғирлиги 22—52 грамм келади. Урғочиларининг думи эркаклариникидан калтароқ бўлади, дум ости тангачалари (пастдан, думининг асосидан учигача ҳисобланса) урғочиларида 20—27 та, эркакларида 26—37 та бўлиб бир қатор жойлашади. Пешона ва тумшугининг юқори қисми текис бўлиб, кўзлари ён томонга қараган.

Шарқий бўғма илончани республикамизнинг Қизилқум, Зарафшон чўл-саҳроларида, шунингдек Фарғона водийси ҳамда Сурхондарё, Қашқадарё, Амударё бўйларидаги қумли ва гилтупроқли ерларда кўпроқ учратиш мумкин.

Фарғона ва Сурхондарё водийларида эса бу илонча қум бўғма илончаси бўлмаганлиги туфайли қумли саҳроларда ҳам кенг тарқалган. Мартда ва апрелнинг бошларида қишки уйқудан сўнг Термиз атрофларида пайдо бўлади. Одатда улар шу пайт офтобда тобланиб ётади. Кун исиши билан овга чиқади. Май ойининг дим кечаларида қум тепаларининг сиртида кўп учрайди. Фонарь ёқиб қаралса, данг қотиб ётади. Фаниматни инининг оғзида қумга ботиб, яшириниб ётиб тутади. Шарқий бўғма илонча сичқонлар, майда қушлар, калтакесаклар билан овқатланади, у заҳарли эмас. Июнь охири ва июль бошларида шарқий бўғма илончанинг урғочилари 8—10 гача тирик бола тугади, болаларининг узунлиги 18—20 см. бўлади. У тахминан 3—4 ёшида жинсий жиҳатдан вояга етади.

Бу илон тутқунликда яшашга тез ўрганади.

Царевский бўғма илончаси. Бўғма илонлар авлодининг бу тури шарқий бўғма илончасидан аввало яшаш шароитлари, қорин ости ва дум ости тангачаларининг кўплиги, ҳамда танасининг ўрта қисмидаги тангачаларининг айланасига ошиши билан фарқ қилади. Танасининг боши билан узунлиги 590 мм, думи эса 50 мм. гача боради.

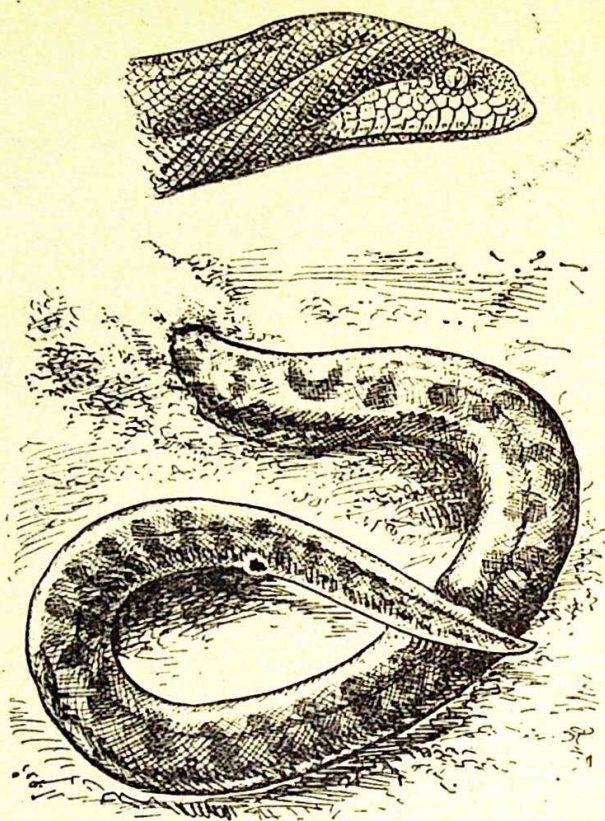
Бу илон асосан Сурхондарёнинг тоғли ва тоғ ёнбағирларида, денгиз сатҳидан 800—1200 м. баландликлардаги тоғ ва тошли қояларда учрайди.

Қум бўғма илончаси. Ёз кuni эрталаб қумли саҳроларда ҳайвонларнинг излари яққол кўринади, уларнинг орасида қум бўғма илончаларининг иланг-биланг излари кўзга ташланиб туради. Баъзан илон изи каламушларинининг олдига келиб йўқолади. Кўпинча из ўсимлик тупининг остида ёки қум тепа қиррасида тугайди. Билдирмасдан келиб яқинлашилса, қум юзасидаги айрим қум доналари билинар-билинемас паға-паға бўлиб учаётганлигини пайқаш мумкин. Бу илон нафас олаётганда шундай бўлади.

Қум бўғма илончаси танасининг боши билан биргаликда узунлиги 750 мм. гача боради. Думи тўмтоқ ва калта (40—70 мм), оғирлиги 250 граммча келади. Урғочиларининг думи эркаклариникидан кўра калтароқ бўлади, дум ости тангачалари (пастдан думининг учигача ҳисобланса) урғочиларида 20—27 та, эркакларида 25—32 та бўлиб, бир қатор жойлашади. Пешонаси ва тумшуғининг юқори қисми салгина ботиқ, кўзлари юқорига қараган. Боши билан бўйнининг чегараси деярли йўқ бўлиб, бирмунча майда, нотўғри шаклли қалқончалар билан узунасига кетган бир қатор оч жигар ранг доғлар бор. Танасининг олдинги қисмидаги доғлар яққол кўриниб туради. Қорнида қалин қора қўнғир ёки қора доғлар ва доналари бор.

Бу илонча Қизилқум, жанубий Устюрт, Амударё дельтаси ва Хоразм воҳасининг қумли чўллари ва Зарафшоннинг қуйи оқимидаги саҳроларда тарқалган. Қум бўғма илончасининг тарқалиш жойлари Ўрта Осиё республикаларининг қум чўллари, шарқдан ғарбий Тожикистон билан Марказий Қозоғистонгача ва ғарбдан шарқий Кавказ олдидаги қумли чўлларгача давом этади.

Апрель ва май ойининг бошларида бу илончани баъзан кундуз кuni ҳам қум юзасида учратиш мумкин. Одат-

Қум бұғма илончаси

да улар шу пайтда офтобда исиниб ётади. Қоронғи туши-
ши билан овга чиқади. Май ойининг дим кечаларида қум
тепаларининг сиртида кўп учрайди. Фонар ёқиб изланса,
донг қотиб ётади. Ғаниматни инининг оғзида қумга ботиб
ёки яшириниб ётиб тутади. Қум бұғма илончаси қўшоёқ,
қумсичқон, майда қушлар (чумчуқ, жиблажибон, сариқ
чумчуқ), қурбақабош қум калтакесаги ва қулоқдор кал-
такесаклар, тўр-тўр калтакесаклар, сцинк гекконлар,
илдам калтакесаклар, чўл ағамалари билан озиқланади.
Еш илонлар йирик ҳашаротларни ҳам тутиб ейди.

Бу илон заҳарли эмас. Тропик мамлакатлардаги
йирик бұғма илонлар авлодлари каби бу ҳам ғаниматини
тутгандан кейин уни кулча бўлиб ўраб бўғади. Ғаниматни
ўлдиргандан кейин уни боши томонидан ютабошлайди.

Овқатни ютгандан кейин инининг оғзида исиниб ётади ёки қиёқ олдидаги қум орасига кириб кетади.

Июнь охири—июль бошларида ургочилари 10 тагача бола туғади, болаларининг узунлиги 130—135 мм. бўлади. Бу илон тўрт ёшида жинсий жиҳатдан вояга етади.

Қум бўғма илончаси тутқунликда яшашга тез ўрғанади. Одатда, одамни чақмайди. Чаққанда баъзи калтакесаклар, масалаи, қурбақабош калтакесакнинг чақйшидан кўра камроқ оғритади. Тутқунда сичқон, чумчуқ ва калтакесакларни ейди. Ўлган жониворларни ҳам ейишдан қайтмайди. Чўл бўғма илони террариумда овқат емай қўйса, халтага солиш керак. Халтада турганда сичқон ёки калтакесак каби жониворларни ҳамниша еяверади.

Сувилон. Сувилон Ўзбекистоннинг ҳамма сув ҳавзаларида кенг тарқалган бўлиб, тоғларда эса уни 2000 м. баландликларда ҳам учратиш мумкин. Ийрик дарёларнинг водийларида, қайир кўллар, майда ариқлар ва шוליپояларда ҳам кўп учрайди. Сувилон маймунжон, наъматак, жийда, шунингдек чўчкаўт ва бошқа ўтлар ўсган қирғоқларни айниқса яхши кўради. Уюм-уюм тошлар орасида ва ўсимликлар сийрак бўлган қирғоқларда камроқ учрайди. Ёз даврида сувилон уюм-уюм тошлар орасига, кемирувчи ҳайвонларнинг ини, ер ёриқлари ва каваклари, қалин чакалакзорлар, пичан ғарамлари, эски гўрларга кириб яширинади.

Бундай жойларда улар битта, бир нечта баъзан эса 10—20 тадан ва ундан ҳам кўпроқ учрайди.

Вояга етган сувилон танасининг боши билан биргаликда узунлиги 100 см. гача, думи эса 17—20 см. га боради. Эркаклари ургочиларидан кичикроқ ва хушбичим бўлади.

Сувилонларни қишловдан сўнг Термиз агрофларида март ойининг ўрталарида кузатганмиз. Қўклам жуда салқин келган йилларда эса апрель бошларидагина қишловдан чиқади. Қўкламнинг дастлабки кунларида сувилоблар соатлаб офтобда исиниб ётса-да, сувга тушмайди. Апрель ойида эса сувга тушади. Октябрь—ноябрь ойида қишлагани кетади. Бу даврда улар 3—4 км. масофада юриб жой излайдилар. Қўкламда сувилонлар кун бўйи ҳаракат қилади. Ёзда иссиқда ов қилмай қўяди. Кечга яқин эса яна овга чиқади.

Баҳорда ва кузда сувилонлар бақалар ва майда балиқлар билан озиқланади. Ёзда асосан балиқ (тез суза-

диган балиқ, маринка, гамбузня, Туркистон лаққа балиғи ва сазан болалари), баъзан ит балиқлар ва бақаларни ҳам тутиб ейди. Сувилон қурбақани кўрганда унинг олди-га ғоят даражада эҳтиётлик билан сузиб боради ва жуда яқин қолгач, чаққонлик билан унга ташланади. Илон сал ноўрин ҳаракат қилса борми, тамом, қурбақа дарҳол қочади-кетди. Баъзан шундай ҳам бўлади: сувилон бир ерда ўликка ўхшаб тинч ётади, қурбақалар эса бепарво саёҳат қилиб, унинг ёнига келиб қолишади, баъзан қурбақалар илоннинг ҳатто у ер-бу ерига суйкалиб ҳам ўтиб қолади. Пойлаб ётган илон ана шундай қулай пайтда эпчиллик билан қурбақага ташланади ва уни ютиб юборади.

Сувилон баъзан тинч ётиб, жуда усталик билан ип сингари ингичка тилини чиқариб, ликиллатиб туради. Буни кўрган қурбақа илон тилини бирор қурт бўлса керак деб, уни ейиш учун илоннинг тумшугига келади. Илон эса уни осонгина ушлаб олиб, ютиб юборади.

Сувилонда тухум қўйиш даври узоқ давом этиб, июлнинг бошларидан августнинг бошларигача давом этади. Ургочиси 5 тадан 13 тагача тухум қўяди. Тухумларини кемирувчиларнинг ниларига ёки уюм-уюм тошлар остидаги нам қумга қўяди. Уларнинг тухумидан 45—55 кундан кейин узунлиги 17—18 см, думи 3—4 см. келадиган илонлар чиқади.

Кўндаланг йўлли бўритиш илон. Ташқи кўринишдан бу илон жуда ҳам кичкина бўлиб 40—45 см. дан ошмайди. Қўзлари юқорига қараган. Бўйни танасидан сезилмас даражада ажралади. Танасининг ўрта қисмида айланасида 17 тангача бўлади. Қорин остида 153—193, дум остида эса 42—66 жуфт тангачаси бўлади. Бошининг усти ва танасининг юқори қисмидаги қора ранги думига қараб ингичкалашиб боради. Танасининг пастки қисми оқ рангда бўлади.

Бу илоннинг яшаш жойлари асосан ҳозирги вақтда Жанубий Туркменистон, Ўзбекистон ва Ғарбий Тожикистондир. Сурхондарёда бу илон Шўрчи атрофи ва Ҳисор, Нурота тоғ ён бағирларида учрайди. СССРдан ташқари у асосан Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистонда ҳам учрайди. Бу ерларда илон гилтупроқли тошлар орасида яшаб кечаси ҳаёт кечирилади. Шу туфайли бу илоннинг ҳаёт кечириши фанда яхши ўрганилмаган. Бўритиш илонни кундуз кунлари фақат тошлар орасидан топиш

мумкин. Майда калтакесаклар билан озиқланади. Тухумини июнь охири ва июль бошларида 2—4 тагача қўяди. Одам учун бу илон мутлақо зиёнсиздир.

Қизил чипор илон. Бу илон ингичкалиги, узунлиги ва чаққонлиги билан бошқа илонлардан ажралиб туради. Танасининг узунлиги боши билан биргаликда 100 см. гача боради. Думи танасидан 2—3 марта қисқадир. Ранги, бошидаги ва танасидаги тангачаларининг жойланиши билан у чипор илонга ўхшайди ва ундан тапаси бўйлаб ўтадиган қизил йўли билан фарқ қилади.

Қизил чипор илон Жанубий Туркменистон, Ўзбекистон, Шимолий ва Ғарбий Тожикистон, Ғарбий Қирғизистон ва Жанубий Қозоғистонда кенг тарқалгандир. СССРдан ташқари бу илон Миср, Сомали, Арабистон, Сурия, Эрон, Афғонистон, Белужистон, ғарбий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистонда тарқалган. Республикамизда эса бу илонни Боботоғ, ғарбий Ҳисор, Қўҳитанг, Зарафшон ва Нурота тоғ ва тоғ ёнбағирларида 1600—1800 м. баландликларгача учратиш мумкин. Бу жойларда у тошлар орасида, кемирувчиларнинг илларида, ғор ва ёриқларда яшаб ҳаёт кечиради.

Апрелдан октябрь ойигача актив ҳаёт кечиради. Қизил чипор илонларнинг меъдасини ёрганимизда тожик калтакесакчаси ва туркистон агамаси қолдиқларини топганмиз. Июнь ва июль ойларида 3—9 гача тухум қўяди. Ундан ёш илончалар эса сентябрнинг охирларида пайдо бўлади.

Қўндаланг йўлли чипор илон. 1961 йилнинг 15 май куни ҳеч эсимдан чиқмайди. Шу куни экспедициямиз аъзолари билан олдин Термизга келиб шаҳар ҳайвонот боғига бордик. У вақтларда Термизда ҳам Тошкентдаги каби серпентарий (илонхоналар) бор эди. У ерда заҳарли илонлар сақланиб заҳари «соғиб» олинар эди. Термиз илонхонасини айланиб чиқиб кетиш олдидан кўзим илонни қисиб ушлайдиган қайчиси мон чўпдан ясалган асбобга тушди. Уни секин олиб машинага ташладим. Биз белгиланган жойга етиб келганимизда кеч кира бошлаган эди.

Сурхондарё табиати ва унинг судралиб юрувчи ҳайвонлари, айниқса заҳарли илонлари экспедициясига чиқишим аниқ бўлгандан буён кўз ўнгимдан ўтар ва бутун ҳаёлимни қамраб олган эди. Айниқса бу ўйлар экспедиция жойлашган жойга боргандан кейин зўрайиб, ҳар турли ҳаёлларга борган ҳолда тонг оттирдим. Эрталаб но-

пуштадан кейин биринчи марта овга шайландим. Ўзим билан илон ушлаш учун қайчисимон асбобимни ҳам олиб чиқдим.

Саёҳат қумдан бошланди. Саҳрода у ёқ бу ёққа чопиб юрган сон-саноксиз калтакесаклар, онда-сонда жазирама нссиқдан соя ахтариб лапанглаб юрган тошбақаларни кўриш мумкин эди. Бирдан янтоқ тагида ётган оқ-оқ йўлли чипор илонга кўзим тушди. Шу ондаёқ ўзимни орқага олиб уни ушлаш пайига тушдим. Қўрқув остида бутун баданим титради. Илон эса мендан беҳабар ётар эди. Қайчисимон асбобни ишлатиш жойи келди. Илонни асбоб ёрдамида жуда осонлик билан белидан қисиб олиб ушладим. Жуда хурсанд ҳолда манзилга қайтдим. Кейин аниқлаб кўрсам бу илон кўндаланг йўлли чипор илон экан.

Бу илон Ўзбекистонда Қизилқум, Сурхондарё, Қашқадарё, Фарғона ва Зарафшон водийлари, тоғ этакларида денгиз сатҳидан 1000—1200 метр баланд бўлган жойларда учраб, тоғ, тошлар, адирлар, қумли саҳроларда каламушларнинг инларида яшайди. Бу илонни Туркменистон, Тожикистон ҳамда республикамизнинг бошқа областлари билан бир қаторда жанубий Қозоғистонда ва шунингдек Эрон ва Афғонистонда ҳам учратиш мумкин.

Кўндаланг йўлли чипор илон унчалик катта бўлмай, ингичка ва ниҳоятда чаққондир. Танасининг узунлиги боши билан биргаликда 90 см дан ошмайди. Танасидан думига қараб кўндаланг сарғиш, хушбичим қора доғлари давом этади. Бу ранг думга яқинлашган сари ингичкалашиб йўқолиб кетади.

Бу илон асосан қумли саҳроларни яхши кўриб, ўша ердаги майда калтакесаклар, жумладан ола ва тўр-тўр калтакесакчалари ҳамда юмалоқ қум калтакесаги билан овқатланиб, ҳаёт кечиради. Тоғ ва тоғ ёнбағирларида эса тожик калтакесакчаси ва уй сичқонларини истеъмол қилади.

У июнь ойида 5—7 тагача тухум қўйиб кўпаяди. Август охири ва сентябрь бошларида тухумдан ёш илонлар чиқа бошлайди.

Ранг-баранг чипор илон. Ёз ойлари эди. Кунни билан илон излаб эндигина ошнамникига келган эдим. Мотоциклда бир киши биз турган уйга келиб мени сўради. Мен дарҳол уйдан чиқиб у кишига ўзимни таништирдим. Келган одам уйнинг шифтида илон борлигини айтиб, тезлик билан мотоциклга ўтиришимни сўради. Мотоциклда кела-

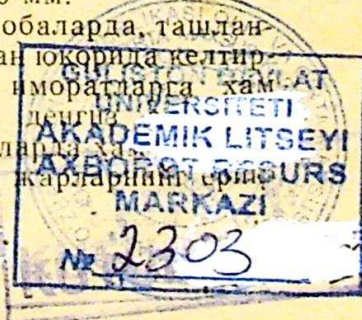
Ўтиб мен у кишига илон ҳозир у жойида бўлмаса керак, у одамни кўриш билан қочишга ҳаракат қилади, у заҳарсиз чипор илонлар туридан бўлса керак деб тушунтирар эдим.

У киши бўлса, йўқ илон кетмайди кўп киши бўлиб туюлаб турибмиз, у заҳарли илон бир неча соатдан буён айвон шифтида тоқи орасида қимирламай турибди. Бизлар қараб турибмиз, деди. Бу гапларга ҳеч ишонгим келмас эди. Унинг уйига келгач, мен тезлик билан ўша илон турган жойга бордим. Тўпланган одамлардан бири менга илон турган жойини кўрсатди. Қарасам илон у жойда йўқ экан. Уй эгаси менга, нима қиламиз, у бизни заҳар кунн шу ҳолда қўрқитади, айниқса бизнинг илонларни. У киши керак бўлса айвонни бузиб бўлса, илонни тутиб ўлдириш керак, деб мени раҳбарларга у илонни ҳозир топиб берди.

Айвонни буза бошладилар. Сўнг илонлар вақт ўтди. Қоронғилик тушди. Бир фонар, иккинчиси милтиқ яна бири тасқ билан ҳолда ўша илон турган жойга эҳтимол чиқиб қолар, деб қараб турар эдилар. Мен уй эгасига илонни бугун топиб бўлмаслигини, эрта билан келиб илонни шу жойдан топиб беришимни айтдим. Лекин айвонни буздирманг, дедим. Эрталаб соат еттиларда секин келиб орқадан томга чиқиб кечаги бузилган айвоннинг аҳволини кузатдим. Айвоннинг ярми бузилган. Бузилмай қолган қисмида похол устида эрталабки қуёшда тобланиб ётган ранг-баранг чипор илонга кўзим тушди. Уни секинлик билан ушлаб шу айвон тепасида туриб уй эгасини чақирдим. У бўлса илонни кўриши билан беҳад қўрқинч ва хурсанд ҳолда ҳа-ҳа ўша илон деди.

Ўзбекистонда бу илон айниқса Қизилқум, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийларида кўп тарқалгандир. Бу чипор илон шунингдек, Ўрта Осиё республикаларида, Закавказье, Миср, шимоли-ғарбий Ҳиндистонда ҳам учрайди. Бизда учрайдиган ранг-баранг чипор илонларини узунлиги думидан ташқари 1200 мм.

Сурхондарёда кўпинча бу илон харобаларда, ташландик иморатларда, молхоналарда, баъзан юқорида келтирилган иморатларда ҳам учрайди. Уларга ҳам кириб яшайверади. Тоғларда эса у денгиз сатҳидан 2.000 метр баландликгача бўлган жойларда ҳам учрайди. Бирор хавф сезганида у тезлик билан жарларнинг сирини

ларига, кемирувчиларнинг илларига, пахса девор ва тошларнинг ораларига кириб яширинади. Ҳар турли иморат ва харобаларда яшайди. Бу илон чипор илонлар уруғи нчида фойдали, беозор илондир.

Термиз атрофларида март ойининг бошларида қишки уйқудан кейин, ранг-баранг чипор илонлар пайдо бўлади, апрелда эса кун бўйи учрайди. Май ойидан августгача эрталаб соат 10 гача ва кечқурунлари серҳаракат бўлади. Сентябрь ойида тушдан кейин яна ўрмалаб юради. Октябр охири ва ноябрь бошларида ҳар турли ёриқларга, кемирувчиларнинг ёки бошқа ҳайвонларнинг илларига кириб қишлайди.

Ранг-баранг чипор илон ҳар турли майда қушлар (дада чумчуғи, қишлоқ қалдирғочи ва уларнинг болалари), кемирувчилар (қизил думли қум сичқон, уй сичқони, туркистон каламуши), калтакесаклар (илдам калтакесак, чўл ағамаси) кабилар билан озиқланади.

Холдор чипор илон. Қорасув, Учқизил, Амударё бўйларида, Жарқўрғон, Шўрчи, Боботоғ ҳамда Кўҳитанг тоғ ёнбағирларида бу илон кўплаб учрайди. Шунингдек, Фарғона, Қизилқум ва Зарафшон водийларида, Эрон ва Ўрта Осиё ҳамда ғарбий Ҳиндистонгача кенг тарқалгандир.

Адирлар, ғорлар, тош оралари, қумли саҳролар, янтоқ босган ва ташландиқ ҳолдаги харобазорлар холдор чипор илонларнинг макони ҳисобланади.

Сурхондарёда учрайдиган холдор чипор илон танасининг узунлиги 120 см. гача боради. Танасининг ранги тез ўзгарувчан бўлиб кулранг сарғиш тусли, ён томонида ромба шаклидаги қора доғлар бор.

Холдор чипор илон қишки уйқудан кейин Термиз атрофидаги жарликларда февраль охири, мартнинг бошларида пайдо бўлиб, биринчи кунлари 2—3 соатлаб қуёшда тобланиб ётади. Мартнинг иккинчи ярми ва апрель ойида актив ҳаёт кечирилади. Май—сентябрь ойларида у эрталаб ва кечки соатларда серҳаракат бўлади. Кузда эса ҳаво исиган пайтларда, каламушлар ва ҳар турли кемирувчиларнинг иллари олдидаги дўнглик ва очиқ жойларда учратиш мумкин. Бу вақтларда уларни тутиш осон. Улар совуқ тушгач келаси йилнинг март ойларигача қишки уйқуда бўладилар.

Холдор чипор илон кемирувчилар (қизил думли қум сичқон, уй сичқони ва уларнинг болаларини), калтакесаклар (қоракўз калтакесакча, илдам калтакесак, тўр-тўр

калтакесак) билан озиқланади. Шунингдек, улар чўл агамаси ва сцинк геккони каби калтакесакларни ҳам истеъмол қилади. Бу илонлар 5—9 тагача тухум қўйиб кўпаяди. Тухумдан августнинг охири ва сентябрь бошларида ёш холдор чипор илончалар чиқади.

Нақшдор ўрмаловчи чипор илон. Май ойининг охирлари эди. Экспедициямиз Сангардак дарёсининг юқори қисмида жойлашган Дебадам қишлоғига келиб тўхтади. Қишлоқ денгиз сатҳидан 2000 метр баландликда жойлашган. Анча юриб чарчаганлигим туфайли бўлса керак, кечки овқатдан сўнг тезда уйқуга кетибман. Эрта тонгда уйғондим. Тагимда, кўрпа орасида нимадир онда-сонда қимирлагандай сезилар эди. Мен бўлсам бундан беҳабар у ёқ бу ёққа ағдарилиб ётар эдим. Ниҳоят туриб қарасам тагимда — кўрпа орасида бир метрдан ортиқроқ қорамтир илонни кўрдим. Мен шоша-пиша кўрпани палаткадан чиқариб илон-илонни билан жон ҳолатда ташқарига улоқтирдим.

Илон кўрпадан чиқиб кета бошлади. Экспедицияда биринчи кунларим бўлгани учун у вақтларда илондан жуда қўрқар эдим. Шу туфайли бўлса керак, илон жуда ваҳимали бўлиб кўринар эди. Қўрқа-қўрқа илонни ушлаш учун унинг йўлини тўсиб, бир ўртоғимни ёрдамга чақирдим. Илонни икки кишилашиб ушладик.

Бу илон адабиётларда мен ўқиган нақшдор ўрмаловчи чипор илон экан. Шу-шу бу илоннинг феълени жуда ўрганиб олдим.

Нақшдор ўрмаловчи чипор илонни республикамизнинг Тўпаланг, Сангардак, ҳамда Амударё, Сирдарё, Зарафшон водийларида учратиш мумкин. Шунингдек, шимолий Эрон ва Кавказдан тортиб Украинагача, Ўрта ҳамда Марказий Осиё орқали Хитой ва Узоқ Шарқгача бу тур кенг тарқалгандир. Бу илон ўрмаловчи ёки чирмашувчи чипор илонлар оиласига мансуб бўлиб, танасининг узунлиги бир метргача боради. Усти оч кулранг ёки оч кулранг-қўнғир. Танаси бўйлаб тўртта қўнғир йўл кетган бўлиб, улардан икkitаси думигача давом этган.

Бошининг юқори томонида чўзиқ тожга ўхшайдиган ғалати нақши бор. Нақшдор ўрмаловчи чипор илон катта дарёларнинг қояларида, тоғ этакларида ва тошларда, бутазор (юлғун, чингил жийда, ёввойи тол), чакалакларда, кўл қирғоқлари, шолিপояларнинг атрофларида яшаб ҳаёт кечиради. Бу илон сувда яхши сузати, дарахт ва бу-

таларга чирмашиб чиқа олади. Қаламушларнинг инлари, уюм-уюм тошлар ораси, қамишзор тўқайлар, тоғларда эса тошлар орасидаги қавакларга ва қоя тошларнинг нураб тушган жойларига кириб жон сақлайди.

Уни қишки қарахтлик уйқусидан сўнг февраль ойнинг охирларида Термиз атрофидаги Амударё тўқайларида онда-сонда учратиш мумкин. Март ва апрелда ҳаво температураси 10—12° бўлганда ҳам илон кун бўйи ўрмалаб юради. Май ойининг охиридан бошлаб фақат эрталаб ва кун ботишига яқин уясида чиқади. Октябрда Амударё тўқайларида кун бўйи серҳаракат бўлади. Ноябрьда эса фақат куннинг иккинчи ярмида инидан чиқади. Шу ойнинг охирида қишлагани кетади. У асосан кемирувчилар (уй сичқонлари ва кулранг қаламушлар) билан озиқланади. Бу илон онда-сонда саҳро калтакесаклари, чумчуқлар ва паррандаларнинг тухумини еб қўяди. Баъзан балиқни ҳам тутиб ейди. Кемирувчиларни кўплаб қириб қишлоқ хўжалигига фойда келтиради.

Июль ўрталарида урғочи илонлар 6 тадан 14 тагача, катталиги 38—53 мм. ли тухум қўяди. Тахминан икки ойдан кейин узунлиги 210 мм ча бўлган ёш илонлар пайдо бўлади.

Ўрмаловчи сариқ чипор илон. Бу илон анчагина йирик бўлиб — танасининг узунлиги 1600 мм гача боради. Думи тахминан танасидан 4—5 марта қисқадир. Ўрмаловчи сариқ чипор ёки талха илон республикамизда фақатгина Қорақалпоғистон АССРнинг Устюрт чўлларида учрайди. Бу илондан бир нечтагина топилган, шу туфайли у ҳали яхши ўрганилмаган. Ўрмаловчи сариқ чипор илон, шунингдек Молдавия, Жанубий Украина, Қримда, РСФСРнинг Европа қисмининг жанубида ҳамда Доғистон, Озарбайжон, Шарқий Грузия, Арманистон, шунингдек Ғарбий Қозоғистонда ҳам тарқалгандир. Бу жойларда у февраль ва март ойларида октябргача актив ҳаёт кечирилади. У 2500 м баландликда тоғларда ҳам учрайди.

Бу илон турли майда кемирувчилардан тортиб, қуён боласи каби йирик кемирувчиларни, қушларни, уларнинг тухумларини ва калтакесакларни еб тирикчилик қилади. У қуш уяларини ахтариб дарахтларга ҳам чиқади. Урғочилари июль-август ўрталарида 6 тадан 16 тагача узунлиги 45—60 мм бўлган тухум қўяди. Қўйган тухумларидан эса сентябрнинг охири ва октябрнинг бошларида ёш илончалар чиқади. У душманга ҳамла қилганда вашилла

лаб боши томонини учдан бир қисмини кўтариб ташланади. Унинг одам учун ҳеч қандай зарари йўқ.

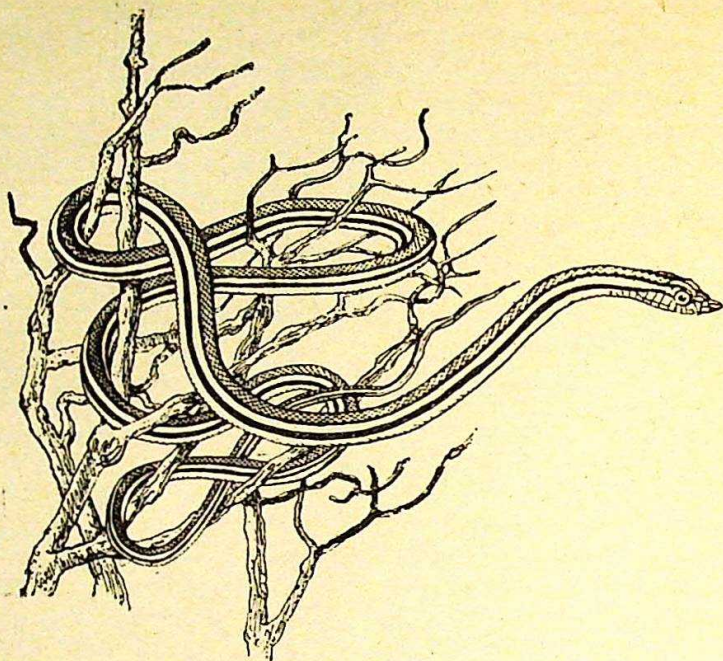
Бойга илони. Бу илонни Ўзбекистонда фақатгина Термиз яқинидаги Учқизил ва Қорасув атрофларидаги жар ёқаларида ҳамда гил тупроқли текисликларда учратиш мумкин. Шунингдек бойга илони Ғарби-Жанубий Тожикистон ва Жанубий Туркменистонда, СССРдан ташқари Эрон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистонда кенг тарқалгандир. Бойга илонининг узунлиги 750—800 мм гача бўлиб, 180—230 миллиметрини дум ташкил қилади. Бу илон асосан кечаси овга чиқади, кундузи эса яшириниб ётади, шу туфайли унинг ҳаёт тарзи кам ўрганилган. Бойгани булут бўлган вақтларда кундуз қушлари ҳам учратиш мумкин.

Сурхондарё шароитида бу илон февраль ва март ойларида қишки қарахтликдан кейин ер юзига чиқади. Бир бойганинг ошқозонидан қора кўзли калтакесакчани топган эдик. Шунга кўра бу илон калтакесак ва шунга ўхшаш жониворлар билан овқатланиши маълум бўлди. У одам учун мутлақо зарарсиздир. Бойга илони ўз ғаниматини тишлаб танаси билан ўраб ўлдириб кейин ютади. Уларнинг ургочилари июль-август ўрталарида 3 дан 11 гача, узунлиги 40 мм бўлган тухум қўяди. Тухумидан узунлиги 240—260 мм бўлган илончалар сентябрь охири ва октябрь бошларида чиқади.

Ўқилон. Республикамизнинг қумли ва гил тупроқли саҳролари, тўқайзорлари, жарлик ва адирлар ҳамда тоғ ва тоғ ёнбағирларида жуда хушбичим, кулранг ёки сарғиш илонни кўп кўриш мумкин. Одатда унинг танасининг узунлиги бир метр атрофида бўлиб, йўғонлиги бармоқдай келади. Танасининг устидан думига қараб бир тўғри қора чизиқ ўтади.

Ўқилон Ўрта Осиё, Қозоғистон республикалари, Кавказда ҳамда Афғонистон, Эрон ва Мўғулистонда тарқалгандир.

Ҳаракатлари тез ва шиддатли. Гоҳ қумлар устида сирганиб кетаверади, гоҳ саксовул тупида таёқдай осилиб туради. Бу илон фақат саҳролардагина эмас, чўлда кемирувчиларнинг нинида, тоғ этакларида, тошлар орасида ва дарё водийларида, қуруқ жойларда ҳам яшайди. Кундуз кунини ҳаёт кечиради. Эрта баҳорда ва кеч кузда уни қуёшда исиниб етганини кўплаб учратиш мумкин. Ёз ойларида эса эрталаб ва кечқурун овга чиқади, ҳаво исиниши би-

Ўқилон

лан инига кириб кетади, ёки буталарнинг шохларига чиқиб олади, чунки буталарнинг усти ер юзасига қараганда анча салқинроқ бўлади. Уларнинг танаси узунлиги 850—900 мм.

Ўқилон майда калтакесаклар (илдам, тўр-тўр, ола, чизиқли калтакесаклар ҳамда қурбақабош калтакесаклар) билан овқатланади. Бошқа илонлар сингари ўқилон ҳам ўз ўлжасини бутунича ютади. Илон калтакесакни тишлаганича оғзидан чиқармай, бўғма илон каби дарҳол кулча бўлиб ўралиб бўғади. Ўқилон майда кемирувчи жониворларни ҳам ейди. У ўз навбатида ўзидан йирикроқ судралиб юрувчиларга (заҳарли илонларга, эчкизмарга) ва ҳар турли йиртқич қушларга ва сут эмизувчиларга ем бўлади.

Июнь ойларида ургочи илонлар инига 3 тадан 6 тагача оқ рангли, юмшоқ пардали узунчоқ тухум қўяди. Июль охирларида тухумларидан ёш илонлар чиқади. Улар дарҳол мустақил ҳаёт кечира бошлайди. Кундуз кунни ов қи-

либ кечаси нинига кириб кетади. Октябрь охири ва ноябрда, салқин тушгач ёш илонлар катта илонлар билан бирга чуқур инларга ва ёриқларга қишлаш учун кириб, февралнинг ўрталаригача ётади. Ёки бу даврни қишлаш даври деб аталади, илонлар бу даврда сув ичмайди ва овқат емайди, модда алмашинуви сустлашади.

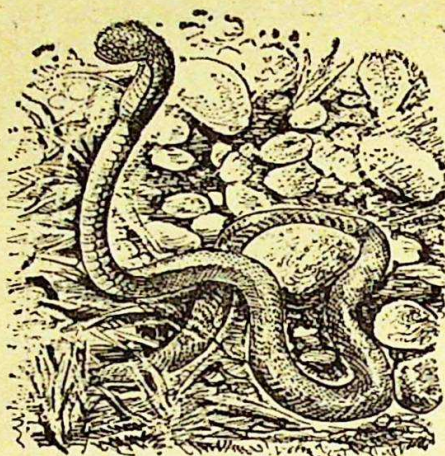
Кўзойнакли илон ёки кобра. Қоқ туш. Қуёш аёвсиз қиздирмоқда. Гир этган шабада йўқлигидан киши нафас олишга қийналарди.

Биз чўпонлар қушхонасида ўтирардик. Кун бўйи қўйларни қўриқлаб ҳориган Олапар ҳам тилини осилтириб ёнимизда ётарди. Бирдан нарироқдаги сой ёқасида тинч ётган қўйлар ҳуркиб кетди. Бунни сезган ит ўша томон югурган эди, ўсиқ буталар орасидан чиқиб келаётган баҳайбат илонга кўзи тушиб ҳура бошлади. Илон тилини чиқарган ва пишиллаган ҳолда Олапарга қараб тураверди. Ҳамон ҳураётган Олапарнинг овозидан кўрқинч, таҳлика сезилиб турарди. Биз воқеани кузатдик. Ит қарийб икки метрли бу баҳайбат илоннинг атрофидан гирдика-палак бўлиб айланар, лекин унга ташланишга юраги дов бермас эди. Ит сал яқинлашди дегунча, илон тезлик билан ўгирилиб олар ва тик қараган ҳолда олдинга қараб ташланарди. Олапар эса, кўрққанидан орқага тисланарди. Итнинг аянчли товуши ҳали-бери тинадиганга ўхшамасди. Бу мени кўпроқ қизиқтирган кўз ойнакли илон эди. Илонни ушлаш учун шайландим. Тўғрироғи у вақтда бундай ҳодисага биринчи чиқишим бўлганлиги учун бўлса керак айниқса заҳарли илонлардан анча чўчирдим. Илон ҳамон бошини кўтарган ҳолда менга қараб вишиларди. Мен тезлик билан илоннинг орқасига ўтдим ва эпчиллик билан унинг бўйинини айри учлик таёғим билан босдим. Бироқ илон қаттиқ тўлғаниб, таёқни уриб юборди-да, қоча бошлади. Мен ҳам бўш келмадим, илонга етиб олиб таёқ билан белидан босдим. Илон эса ўзини ҳар томонга урарди.

Мен сал титраган ҳолда, чап қўлим билан таёқни босиб, ўнг қўлим билан илоннинг жағидан маҳкам қисиб ушлаб баланд кўтардимда, белимдаги узун халтачага солиб, тезлик билан халтачанинг оғзини бекитдим...

Яна бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Бу шундай бўлган эди...

Боботоғнинг Сайхон қишлоғи атрофлари кўзойнакли илонлар кўп учрайдиган жойлардан бири. Бир кунни туш

Кўз ойнакли илон (кобра)

вақтида Ю. А. Гагарин номли чорвачилик совхозининг зоотехниги мени йўқлаб келиб қолди. У биз турган жойдан 30 км. чамаси узоқликда Боботоғ яйловларида жойлашган бир қудуқда жуда кўп илон борлигини айтиб, мени ўзи билан у ерга боришга ундади, чунки уч кундан буён чўпонлар илондан қўрққанидан ўша қудуқдан сув тортишни тарк этган эканлар. Натижада қўйлар сувсиз қолган.

Биз ўша қудуқдан икки километр нарида жойлашган чўпонлар қушхонасига етиб келганимизда кеч кира бошлаган эди. Эрталаб чўпонлар билан бирга ўша қудуққа бордим. Қудуқ ниҳоятда чуқур (29 метр) ва эски экан. Унинг атрофида қўйлар сув ичишига мўлжалланган цемент ҳовуз бўлиб, мен қудуқдан шу ҳовузга сув тортишни илтимос қилдим. Қудуқдан тўлиб чиқаётган қовғани кузатиб турдим. Чунки уларнинг айтишича, илон сув тортиш вақтида кўпинча қовғага илиниб чиқар ва қудуқ оғзига яқинлашганда у ўзини яна орқага ташлаб юборар экан. Бу ҳолатни улар олдин бир неча марта кузатган эканлар. Икки соатга яқин қудуқ суви тортилди, шу вақт ичида илон уч марта қовғага илиниб чиқди. Бу қудуқда ҳақиқатан ҳам илон бор эди. Қудуқни ичига кириш учун тайёрланиб иккита фонарни белимга боғлаб, қовғани ичига кириб қудуққа туша бошладим. Қудуқнинг оғзи беш метрлардан кейин кенгайиб ундан кейин бир текисда тик вертикаль ҳолда пастга тушар эди. Баъзи бир жойлари ич томонидан ўпирилиб кетган эди. Мен жуда секинлик билан қудуқ ичига тушиб борар эдим. Ниҳоят қудуқ тагига етишга беш метрча қолганда вишиллаган товуш эшитилди. У акс-садо қайтариб ваҳимали бўлиб туюлди. Мен фонарни ёқиб эҳтиётлик билан қудуқ тагини кузатар эдим. Ниҳоят қовға қудуқ сувига етди. Қовға атрофида сувда айланиб юрган бир

илонга кўзим тушди. Уни ушлашдан олдин қудуқ тагини диққат билан кузатдим. Қудуқ таги жуда тор, бир метрлардан сал кенгроқ айланадан иборат экан. Атрофида ҳеч қандай камар кўринмас эди. Чунки чўпонлар қудуқ тагида катта камарлар бўлиб, у ерда жуда кўп илон бор, деган эдилар.

Қудуқ таги ниҳоятда балчиқ экан, сувнинг юзида эса бир қўйнинг чириган танаси ҳам ётар эди. Илонни бошидан карсанги (қайчисимон асбоб) билан секин қисган ҳолда ушлаб олгач, мени тортиб олишларини айтдим. Ниҳоят бир неча бор чақирганимдан кейин қовға юқорига кўтарила бошлади. Қудуқдан чиққан илонни қўйиб юбордим. Илон кўзойнакли илон эди. У жуда ориқлаб қолган экан. Тахмин қилишларича бу илон май ойда бўлган сел вақтида қудуққа тушиб қолган, қўй ҳам эҳтимол ўша вақтларда тушган бўлса керак. Уни чўпонлар ҳам билмайди. Кўзойнакли илон фақат ўша қўй танаси устида жон сақлаб келган. Чунки шундай бўлмаганда бу илон сувда узоқ яшай олмай, ўлиб кетган бўлар эди.

Кўзойнакли илон Сурхондарёда учрайдиган заҳарли илонларнинг энг каттаси ва даҳшатлисидир. Танасининг боши билан биргаликдаги узунлиги 192 см. га (думи билан) боради. Ранги жуда ҳам ўзгарувчан бўлиб, бугдой рангидан тортиб, кўкимтир-сариқ, тўқ жигар ранг, кўнгир ёки қора бўлиши мумкин. Унинг қорин томони оқ бўлиб, танасининг олдинги қисмида икки-учта кўндаланг қора йўли бор. Ёш кўзойнакли илонларнинг орқасида тана бўйлаб кўндаланг қора йўллар кетган, шу жумладан олдинги қора йўллари танасининг пастки юзасига ҳам ўтади. Ҳиндистон ва жануби-шарқий Осиёда яшайдиган бу илоннинг авлодларида гарданида кўзойнакка ўхшайдиган гули (доғи) бор, шунинг учун ҳам кўзойнакли илон деб аталади. Кўзойнакли илонни Нурота, Зарафшон тоғларида ҳамда Қарши чўлларида учратиш мумкин. Сурхондарёда кўзойнакли илонни Боботоғ, Ҳисор тизмасининг тоғ этаклари ҳамда Кўҳитанг, Бойсун тоғларида учратиш мумкин. Боботоғда Сайхон ва Ҳазратбобо атрофлари унинг энг кўп учрайдиган жойларидир. Қарши чўллари, Зарафшон тизмасининг тоғ этаклари ва Нурота тоғларида кам учрайди. Кўзойнакли илонларнинг шарқда учрадиган энг сўнгги жойи Ховос яқинидаги Жойлангар қишлоғи атрофларидир. Бу илон Тожикистон, Туркменистон-

да ҳамда СССРдан ташқари Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистонгача тарқалгандир.

Тоғ ва тоғ ёнбағирлари, сой ва булоқлар атрофи кўзойнакли илонларнинг сеvimли жойлари ҳисобланади. Айниқса ёз ойларида улар булоқлардан узоқда яшаб, вақт-вақти билан булоққа сув ичгани келиб туради. Уларни бу вақтда ҳатто секин оқадиган сойларда, қамишзор, юлғунзор тошлоқ ва нам ерлардаги тошлар орасида учратиш мумкин.

Қишни кемирувчилар уяси, тошлар орасида ўтказадн. Эрта баҳорда — март ойининг охирлари ва апрель ойининг бошларида — ер юзасига чиқади. Бу вақтларда улар фақат куннинг ўрталарида актив ҳаёт кечиради. Май ойида эса улар айниқса эрталаб ва кечки соатларда актив бўлади. Июнь ойида ҳаво исиганда кеч киришни билан ов қилишга чиқади. Сентябрь ва октябрдан бошлаб уни яна куннинг ўрталарида учратиш мумкин. Октябрнинг охирларида эса қишки уйқуга кетади.

Кўзойнакли илон ҳар хил кемирувчилар, ёш тошбақа ва калтакесаклар билан овқатланади. Айрим ҳолларда секин оқувчи дарё ирмоқлари атрофидан қурбақаларни ҳам тутиб ейди.

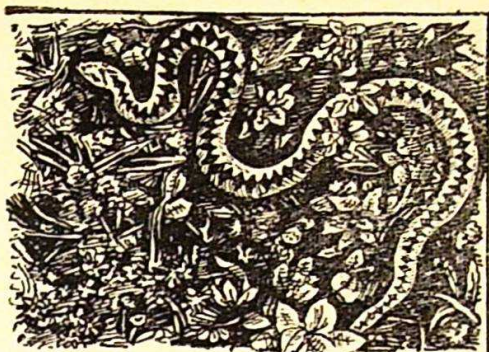
Урғочи кўзойнакли илонлар июль ойида 10—14 та тухум қўйиб кўпаяди. Тухумининг узунлиги 35—42 мм., кенглиги эса 23—28 мм. бўлади. Тухумдан сентябрь ўрталарида узунлиги 40—42 см. бўлган илонлар чиқади.

Тулки ва ҳар турли йиртқич ҳайвонлар кобранинг кушандасидир.

Чўл қора илони. Ўзбекистонда бу илон анча кам тарқалган бўлиб, бу илон яшайдиган жойлар йилдан-йил камайиб бормоқда. У Чирчиқ ва Сирдарё тўқайларида ҳамда Чотқол тизмасининг тармоқлари, Чимён, Паркент, атрофларида ҳам онда-сонда учраб туради. Чўл қора илоннинг узунлиги боши билан биргаликда 550 мм ча келади. Думи калта бўлиб 40—60 мм бўлади. Танасининг усти қўнғир кул ранг. Орқаси бўйлаб эгри қорамтир йўл кетган, бу йўл баъзан бир неча доғларга бўлинади. Танасининг икки ёнида унчалик сезилмайдиган қорамтир доғлари бор, шу жойда танасининг четлари оқишдир.

Бу илон дарё водийларида кўп учраб, у ердаги чингил ва шўра ўтлар ҳамда кўл қирғоқлари ва шoлипояларда ҳаёт кечиради.

Қишки қарахт-ликдан сўнг март ойида ҳаракатга келади, лекин дастлаб ҳаракати суст бўлади. Кейинчалик ҳавонинг иссиқи билан эрталаб ва кечаси инидан ташқарига чиқади. Ёз ойларида эса у кўпинча кечаси овга чиқади.

Чўл қора илонни

Ҳар турли ҳашаротлар ва айниқса чигирткалар билан овқатланади. Ургочи қора илонлар июлда 2 тадан 10 тагача тирик бола туғади. Боласининг узунлиги 100—180 мм бўлади. Чўл қора илонининг чақиши бошқа ҳар қандай заҳарли илонларнинг чақишига қараганда камроқ хавфлидир. Илон чаққан жой оғриб, шишади ва бир неча кундан кейин кўп ҳолларда тузалиб кетади.

Кўлвор илон. Кунларнинг бирида кенг адирдаги бир тут дарахти соясида салқинлаб ўтирардим. Бир вақт ёнимдаги бута қаттиқ шитирлаб кетди. Қарасам, мендан чамаси 2—3 метр нарида катта бир кўлвор илон (уни гюрза ёки чипор илон ҳам деб атайдилар) ётган экан. Унинг ранги сарғишроқ бўлиб, яшайдиган жойига шундай мослашганки, илонни кўрганда ҳам хас-хашаклар ичида бор-йўқлигини ўзи ҳаракат қилмаса асло билиб бўлмасди. Тўғриси айтсам, қутим учиб кетди. Ўн-ўн беш метр нарида туриб илоннинг қаерга боришини кузата бошладим. У сойга тушиб шўнғиб кетди. Мен яна кузата ва кута бошладим. Бироздан кейин илон сув юзасига чиқди. Мен дарҳол илонни таёқнинг айри учи билан илиб, тошлоққа отдим ва югуриб бориб қалтирай-қалтирай ушладим.

Кўлвор илонни биринчи марта учратишим эди. Иккинчи дуч келишим эса жуда ҳам қизиқ воқеаларга сабаб бўлганди. Кунлардан бирида бизнинг дала экспедициямиз кўлвор илонларга бой бўлган Ҳисор тоғлари оша Сангардак дарёси воҳасида жойлашган Нилли қишлоғига келиб тўхтади. Табиат манзараси инҳоятда гўзал. Биз чашма яқинида чодир тикдик. Бироз вақт ўтар-ўтмас

қишлоқ кексалари ва болалар кела бошладилар. Улар билан саломлашиб озроқ ҳордиқ чиқариш учун булоқ бўйига бордик. Булоқда сон-сапоқсиз маринка балиқлари сузиб юарди. Менинг кимлигимни билгач, улардан бири, сиз илонни қандай қилиб ушлайсиз, ўқибми, деб сўради. Мен, йўқ, тўғридан-тўғри ўқимасдан ушлайвераман, дедим. Мен буни бир кўзойнакли ва икки кўлвор илонни ўқимай ушлаганлигимни айтиб исботладим.

Кўлвор илон анчагина йирик бўлиб, узунлиги 1,5 метрдан ортиқроқдир. Йўғонлиги билакдай келади. Думи калта, 20—22 см. дан ошмайди. Танаси усти оч кулранг ёки тўқ кулранг бўлиб, кўкиш сариқ ёки жигарранг тусда товланиб туради. Устида ва икки ёнида доғлари бор. Қорини оч рангда, майда қорамтир доғли ёки доғсиз бўлади.

Кўлвор илон ер юзида жуда кенг тарқалган бўлиб, Шимолий Африка, Марокаш, Арабистон, Эрон, Ўрта Осиё ва Закавказьеда, Афғонистон, Белужистон ва Ҳиндистоннинг тоғли районларида айниқса кўпдир. Республикамызда эса бу илон Нурота, Зарафшон тоғ ва тоғ ёнбағирларида учрайди.

Республикамызда бу илонни айниқса ҳамма тоғли районларда, шунингдек Амударё тўқайларида ҳам учратиш мумкин. Амударё тўқайларида, Кўҳитанг тоғларида бу илон кўзойнакли илонга қараганда кўпроқ учрайди. Бу илон кейинги йилларда жуда камайиб кетганлиги сабабли Кўҳитанг ва Нурота тоғларида уларни тартибсиз овлаш вақтинча ман этилган. Кўлвор илон тоғлар, тошларнинг оралари, сой бўйлари, тўқайлар ҳамда кемирувчиларнинг уяларида ҳаёт кечиради. Кўпчилик қишлоқларда ва тоғ этакларидаги боғларда, булоқлар ёнида ва тоғларнинг ўпирилган жойларида ҳам учраб туради. Қоя тош ёриқларига ва кавакларига кириб ҳам яшайверади.

Кўлвор илонлар қишки карахтликдан сўнг Амударё тўқайларида март ойида, баланд тоғларда эса фақат апрелда чиқади. Дастлабки кунлари офтобда исиниб ётади. Апрель охири ва май бошларида кун ботишга яқин илларидан чиқади, кундуз кунлари эса фақат ҳаво булут пайтида кўринади. Улар майнинг охирларидан бошлаб, ёз бўйи қоронғи тушиши билан инидан чиқиб тунда актив ҳаракат қилади. Амударё тўқайзорларининг ҳатто ёз иссиқ бўлишига қарамай нам ва ҳаминша салқин бўлиши кўлвор илонларга кундуз кунни ҳам актив ҳаёт кечиршига имконият беради. Улар бу жойларда ҳам кечаси, ҳам

кундузи актив ҳаракатда бўлиб, ов қиладилар. Илонлар бу жойларда дарахт устларида ҳам 2—3 кунлаб тунаб қолаверадиладар. Овқатни ҳам ердагина эмас, балки дарахтларга чирмашиб чиқиб ҳам топиб ейдилар. Бу илон асосан қушлар ва кемирувчилар, баъзан калтакесаклар билан овқатланади. Улар баъзан йирикроқ ҳайвонларни ҳам мазза қилиб ейди. Масалан, бир илоннинг меъдасидан иккита кўк каклик боласи, бошқа бирининг меъдасидан Ҳиндистон каламуши топилган эди.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон шароитида бу илонлар июлда тухум қўйиб урчийди. Тухумнинг узунлиги 41—22 мм. ва кенглиги 22—27 мм. бўлади. Сентябрда тухумдан ёш илонлар чиқади. Уч-тўрт ёшда жинсий жihatдан етила бошлайди. Улар тутқунликда бир неча йил яшаши мумкин. Кўлвор илон одамга дуч келганда қимирламай туради. Шундай пайтларда уни кўпинча босиб оладиладар (ранги кўпинча яшайдиган жой рангига ўхшаб кетади).

У хавфли илон. Илон чаққан кишига тезлик билан медицина ёрдами берилмаса, ўлиши ҳам мумкин. Илон захри қонга, жигарга ва бошқа ички органларга ёмон таъсир этади, баданни жуда шишириб юборади.

Чарх илон. Ўрта Осиёнинг фақат жанубий районларида, шунингдек, Африка саҳроларида ва Эрондан тортиб Ҳиндистоннинг Ганг дарёси водийсигача бўлган кенг территорияда учрайдиган бу илоннинг бўйи боши билан биргаликда узунлиги 80 см. гача, думи эса калта бўлиб 7,5 см гача боради, усти қўнғир кулранг, оч кулранг ёки қум рангида. Ёнидаги қийшиқ жойлашган тангачаларни орқасидаги тангачалардан қорамтирроқ бўлади. Икки ёнида эгри оч йўли бўлади. Орқасида қўндалангига оқимтир ёки оқ доғлари бор; булар эгри йўлларнинг учлари орасида бўлади, оч доғлардаги баъзи тангачаларнинг четлари қора-қўнғир ёки қора бўлади.

Сурхондарё водийсининг Термиз ва Қорасув яқинидаги жарларда, Амударё бўйларидаги қумли саҳроларда ҳамда Қарши чўллари ва Қизилқумда бу илонни ким кўрмаган, дейсиз. Жуда кучли овоз чиқариб шағиллайдиган бу илон фақат қум саҳроларида, эски иморатларнинг кавакларида ҳаёт кечиради. У кун исиши билан Термиз атрофларидаги саҳроларда қишки қарахтликдан кейин февраль ва март ойларида пайдо бўлиб, овқат излаб юради. Бу ерларда кўкламда бир кунда 10—12 тагача ва

ундан кўпроқ ҳам чарх илон учратиш мумкин. Бу илонни Шўрчи станциясининг атрофлари ва Боботоғ этакларига-ча учратиш мумкин.

Чарх илон лёсс тупроқли ва дарё водийларидаги жарликларда, қадимги қишлоқларнинг харобаларида ҳаёт кечирилади. Батзан тоғ этакларидаги қуруқ жойларда ҳам учрайди. Куз ойларида эса кўпинча иши олдида ўзини офтобга солиб ётади. Ёзда эса фақат тунда актив ҳаракат қилади.

Ёш чарх илонлар чаён, чигиртка ва ҳар турли майда калтакесаклар (илдам калтакесак, юмалоқ бош зақаспий калтакесаги, гекконлар) билан, йириклари эса каламуш, қумсичқон, ўқилошлар ва чўл ағамалари билан овқатланади. Чарх илон июль охири ва августнинг бошларида 3 тадан 25 тагача бола тугади. Болаларининг бўйи 17—19 см. бўлади, учинчи ёшга қадам қўйиши билан жинсий жиҳатдан етилади. Чарх илон тутқунликда яхши яшай олмайди.

У чаққанда кишига қаттиқ таъсир қилади. Илон чаққан кишининг бурни, қулоғидан қон келади, чунки заҳари қонни бузиб юборади. Агар илон чаққан заҳоти чора кўрилмаса, уч кундан кейин одам ҳалок бўлиши мумкин.

Чуқурча бош ёки қалқонтумшуқ илон. Республикаميزнинг баланд тоғларида ва Устюртда тарқалган бирдан-бир чинқироқ илондир. Бу онлага кирувчи илонларнинг кўпчилиги Шимолий ва Марказий Америкада, Жанубий Американинг шимолий районларида ҳаёт кечирилади. Бу илон Закавказье республикалари, Эрон, Волга бўйи, Ўрта ва Марказий Осиё, жанубий Сибирь ва Тинч океан қирғоқларигача бўлган территорияда яшайди. Ўзбекистоннинг бошқа районларида эса қалқонтумшуқ илон Чотқол, Туркистон, Зарафшон ва Фарғона водийси ҳамда Қорақалпоғистон АССРнинг текисликлари, Қизилқумнинг шимолий қисмлари, Орол денгизи қирғоқларида учрайди.

Танасининг узунлиги 70 см. га яқин, думи калта, 7—8 см. бўлади. Орқаси ва думида кўндаланг қорамтир доғлари бор. Бу йўлларнинг четлари ўртасига нисбатан қорамтирроқ ёки тим қора бўлиши мумкин. Танасининг иккала ёнида майдароқ қорамтир доғлар узунасига қатор бўлиб ётади. Қорни оч ёки қорамтир рангли, майда қорамтир доғли ёки доғсиз бўлади. Қалқонтумшуқ ҳам заҳарли илонлар жумласидандир.

Бу илон Чотқол, Олой, Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тоғларининг баланд арчазор зонасида, ҳатто ундан ҳам юқорироқ Альп ўтлоқлари зонасигача (денгиз сатҳидан 3250 метр ва ундан ҳам баландликда) учрайди. Бу жойларда у апрель ва май бошида қишловдан чиқади. Дастлабки вақтда улар кемирувчиларнинг иилари олдида ўзини офтобга солиб ётади. Бу иилар уларнинг қишлаш жойлари ҳисобланади. Иссиқ кунлар бошланиши билан баланд тоғли жойларда улар кун бўйи серҳаракат бўлади. Қалқонтумшук илон асосан ҳар турли майда кемирувчилар билан озиқланади, шунингдек калтакесак, парранда ва ҳашаротларни ҳам тутиб ейди. Заҳарли илонлар ичида хавфлиларидан бири бўлиб, айниқса чақиб зарар келтиради, одамни кўрганда ўзини панага олишга интилади. Қиши илонни билмасдан босиб олса, чақади.

Сентябрь ойининг бошларида ургочи илон 3 тадан 10 тагача тухум қўяди. Орадан бир неча минут ўтиши билан қўйган тухумлар ёрилиб ичидан болалари чиқади. Болаларининг бўйи 170—190 мм. гача боради. Шундай қилиб биз юқорида айтганимиздек Ўзбекистонда 18 хил илонлар бўлиб, шундан 13 тури заҳарсиз ва фақат 5 туригина заҳарлидир.

ИЛОНЛАРНИНГ НОМЛАРИ

Ер юзида илонларнинг 2700 га яқин тури маълум бўлиб, турли хил номлар билан аталади. Маълумки, биологияда ҳар бир ҳайвон ва ўсимликнинг ўзига хос маҳаллий ва илмий номлари бўлиб илмий номлар асосан латинча аталиб шу тилда ёзилади. Бошқа ҳайвонлар, жумладан, илон номларининг келиб чиқишида ёки ном қўйишда кўпинча яшаш шароитлари, илоннинг ташқи тузилиши, хушбичимлиги, ранги, ҳаракати ва баъзи бир характерли белгилари, шунингдек овқат ҳазм қилиши билан боғлиқ бўлган айрим хусусиятлари ва белгилари ҳам катта роль ўйнайди. Масалан, катта кўзли илон, тухумхўр илон, шохли илон ва ҳоказо. Шу тариқа илонлар туркуми ҳозирча 12 оилга бўлинган. Бу оилаларнинг энг каттаси сувилонсимонлар ва аспидлардир. Шунингдек кўрилонсимонлар, қора илонлар каби ҳар турли оилаларга бўлинади. Бу оилалар уруғларга, уруғлар эса, турларга бўлиниб ўзига хос номлар билан аталади. Қўйида биз баъзи бир турлар номларининг келиб чиқиши устида тўхталамиз.

Кўрилонлар. Бу илонларнинг номи ўз-ўзидан маълумки улар ер тагида ҳаёт кечиради. Шу туфайли уларнинг кўзлари кичрайиб муртак ҳолда бўлиб қолган. Кўз усти қалқон билан қоплаганлигидан, ҳатто ташқи томондан кўзи мутлақо кўринмайди. Кўз ўрнида билинар-билинимас кичкинагина қора доғи бор. Шу белгиларига қараб олимлар бу жониворларга кўрилон деб ном берганлар. Буларни ҳозирги вақтда 5 уруғи бўлиб, ўз ичига 170 тача турни бирлаштириб Ер юзининг кўпгина қитъаларида кенг тарқалган 100 мм. дан 900 мм, гача узунликка эга бўлган захарсиз илонлардир. СССРда, жумладан Ўзбекистонда фақат чувалчангсимон кўрилон тури учрайди.

Бўғма илонлар ёки сохта оёқли илонлар. Бўғма илонлар ғаниматини танаси билан ҳалқа бўлиб ўралиб бўғиб ўлдиради. Шунинг учун уларга бўғма илонлар деб ном берилган.

Сохта оёқли илон деб аталишига сабаб уларнинг орқа чиқарув тешиги ёнида рудимент ҳолида билинар-билинимас сақланган оёқлар ўрни бор. У одатда кўринмайди ва фақат ўрни билинади. Шу туфайли бу илонга сохта оёқли илон деб ном ҳам берилган. Бундан ташқари сохта оёқли илонларда рудимент ҳолда сақланган учта тоз суяги бўлади.

Бўғма илонлар ўз ғанимати олдида секинлик билан яқинлашгандан кейин, у ҳужумга тайёрланиб, танасини йиғиштириб қулча бўлиб олади. Сўнгра оғзини катта очган ҳолда ғаниматига боши билан ўзини ўқдек ташлайди ва шу онда ўраб олади. Бу воқеа шу қадар тез фурсат ичида содир бўладики, ҳатто уни диққат билан кузатиб турган одам ҳам пайқамай қолади.

У ғаниматини шу қадар маҳкам бўғадикки, натижада ҳайвоннинг кўзи косасидан чиқиб, оғзи очилиб, бир нафасда ҳалок бўлади. Шундан сўнг илон ғаниматини бўшатиб тили билан пайпаслаб, уни бутунлигича бош томонидан юта бошлайди. Бўғма илонлар ҳозирги илонларнинг энг каттаси бўлиб, узунлиги 10—11 метрга боради.

Бўғма илонлар оиласига 23 тача уруғга бўлинадиган 60 дан ортиқ илонлар тури киради. СССРда учрайдиган бу оиланинг бир уруғи — бўғма илонлар бўлиб, бу уруғга 12 тача тур киради. Бўғма илонларнинг энг кичкина вакиллари ҳисобланган бўғма илончаларнинг бўйи 1 метрдан ошмайди. Шунинг учун ҳам бу уруғга бўғма

илончалар деб ном берилган. Республикамизда уларнинг 3 вакили, яъни шарқий бўғма илонча, қум бўғма илончаси ва Царевский бўғма илончаси кабилар учрайди.

Айниқса булардан қумда яшайдиган тури, қум бўғма илончасини кўпчилик ҳолларда «икки бошли илон», икки томони билан ҳам юра олади, деб ўйлайдилар. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Унинг думи бошқа бўғма илонларники сингари жуда қисқа ва учи тўмтоқдир, думининг учи билан бошининг йўғонлиги деярли бир хил бўлиб, узоқдан думи билан бошини ажратиб бўлмайди. Лекин у ҳақиқий икки бошли илон бўлмайди, фақат бир томонига ҳаракат қилувчи заҳарсиз илондир. Фарғона водийсида уни кўлвор илон ҳам дейишади.

Сувилонлар. Бу илон баъзи вақтда далаларда сувдан анча узоқ ерларда учраса ҳам, лекин ҳаёти сув билан бевосита боғланган. Шунинг учун унинг яшайдиган ери дарё, кўл, ариқ, шוליپоя, ҳовуз, сой каби сув ёқаларидадир. Мана шу юқорида кўрсатилган хусусиятларига кўра бу илонга сувилон деб ном берилган. Сувилонлар сувилонсимонлар оиласининг бир уруғи 3—4 та кенжа уруғларига бўлинадиган 100 тача турлари бор. Улар Европада, Африка (Мадагаскар оролида йўқ), Осиёда, бир тури Австралиянинг шимолида, Шимолий ва Марказий Америкада тарқалган, хусусан Жанубий Осиё билан Шимолий Америкада кўп турлари учрайди. СССРда тўртта тури, жумладан, Ўзбекистонда сувилон деган бир тури яшайди. Бу уруғга кирадиган илонларнинг ҳаммаси заҳарсиздир. Сувилонлар фақат тухум қўйиб кўпаяди. Тухумдан тирик бола туғадиганлари йўқ. Улар сувли ерларда яшайдилар. Ҳаниматларини сувда ва сув атрофидаги қуруқликдан тутадилар. Шунинг билан бирга ғаниматини ўлдирмасдан тириклигича ютадилар. Улар асосан балиқ, бақа билан овқатланадилар. Улар сув қирғоқларидаги камарларда, тошлар остида, кемирувчилар уясида, катта дарахтларнинг кавакларида, бузилган эски мазорларда якка ҳолда ёки 200—300 тача бўлиб яшаб, ҳар йили кўпинча бир жойда қишлайдилар. Сувилонлар уруғи сув илонсимонлар оиласига мансуб бўлиб, бу оила Ер юзидagi илонларнинг ярмидан кўпрогини ўз ичига бирлаштирувчи илонлар бўлиб, сувилонсимонлар номи билан машҳурдир. Бу группа ёки сувилонсимонлар оиласи эса, чин сувилонлар, сохта сувилонлар каби бир неча кенжа оилаларга бўлиниб, ҳозирги илонларнинг 270 тача уруғга бў-

линадиган 1500 тача турни ўз ичига оладиган энг катта онладир.

Номн сувилон бўлса, ҳам, улар ичида қуруқликда, дарахтда, сувда ва ер остида яшайдиган турлари бор. Шунинг билан бирга заҳарли ва заҳарсизлари бўлади.

Сувилонсимонлар онласи ер шарининг Антрактидадан ташқари барча қитъаларида кенг тарқалган. СССРда 13 та уруққа бўлинадиган 35 та тури учрайди. Ўзбекистонда эса 6 уруғга бўлинадиган 10 тури учрайди. Қуйида бу илонларнинг республикамизда учрайдиган баъзи бир уруглари устида тўхтаймиз.

Чипор илонлар. Терисидagi нақшлар бу уруғ илонларининг асосий белгиларидан бўлганлиги учун уларга ранг ва нақшларига қараб чипор илонлар, деб ном берилган. Бу илонлар аксарият жуда ҳаракатчан, сержаҳл, чақишга ҳамиша шай илонлардир. Баъзи бир чипор илонлар минутига 96 метр тезликда ҳаракат қилади. Умуман илонлар ичида энг чаққондир. Улар аслида қуруқликда яшовчи жониворлар бўлиб, ингичка гавдаси, узун думи, чўзилган боши танасидан яққол ажралиб туради.

Чипор илонлар ер юзида кенг тарқалган илонлар бўлиб, улар эволюцион тараққиёти давомида ерда тез ҳаракат қилишга мослашгандир. Осиё, Шимолий Африка, Европа, ҳамда Шимолий ва Марказий Америкада кенг тарқалган. Чипор илонларнинг 30 дан ортиқ тури бўлиб, шундан 8 тури СССРда учрайди. Бундан 4 тури Ўзбекистонда тарқалган. Бу уруғнинг баъзи бир машҳур вакиллари ранг-баранг чипор илон (арвоҳ илон), кўндаланг йўлли чипор илон, қизил чипор илон ва ҳолдор чипор илон каби турлари республикамизда учрайди. Чипор илонлар ўз навбатида иккита уруғга бўлинади: ҳақиқий чипор илонлар ҳамда ўрмаловчи чипор илонлар. Иккала уруғга кирувчи чипор илонлар ҳам заҳарсиздир.

Ўрмаловчи чипор илонлар. Бу илонлар чипор илонларга жуда яқин бўлиб, ўз ичига 40 дан ортиқ турни бирлаштиради. СССРда 10 тури машҳурдир. Ўрмаловчи чипор илонлар ҳақиқий чипор илонлардан асосан тиш тузилиши ҳамда яшаш шароитлари билан кескин фарқ қилади. Агар чипор илонлар саҳро ва қуруқ очиқ жойларни кўпроқ ҳуш кўрса, бу илонлар эса, қуруқликка нисбатан нам ўрмон ва дарё водийларига анча мослашгандирлар.

Уларнинг баъзи вакиллари дарахтларда яшаб, қуш-

ларнинг тухумларини еб овқатланишга мослашувчи белгиларига эгадирлар. Улар тухум қўйиб қўпаяди.

Бу уруғ вакилларида 2 тури: ўрмаловчи сариқ чипор илон ёки талха илон ҳамда нақшдор ўрмаловчи чипор илон деган иккита тури республикамизда учрайди.

Бўритиш илонлар. Уларнинг устки ва пастки жағларининг олдинги қисмида бир неча (3—7 дона) эгри, катта қозиқ тишлари бор. Бу тишлар билан бошқа майда тишларининг ораси бирмунча очиқ. Шунинг учун буларга бўритиш илон деб ном берилган. Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистонда учрайдиган кўндаланг йўлли бўритиш илон Ҳиндистон, Шри Ланка (Цейлон) ва Эронда кенг тарқалган. Бўритиш илонлар уруғи ўз ичига 16 турни бирлаштириб, уларнинг ҳаммаси Жанубий Осиёда тарқалгандир. Бизда учрайдиган кўндаланг йўлли бўритиш илон саҳро ва чала саҳроларда яшаб, кечаси актив ҳаракатда бўлади. Кундуз кунни тошлар остида камар ва кавакларга кириб ётади. Бўйи 30—40 см. дан ошмайди.

Ўқилонлар ёки қумилонлар. Бу илонларнинг гавдаси ингичка, бўйи узун ва боши кичкинадир. У бошқа илонларга ўхшаш қоринини ерга тегизиб судралиб юрмасдан, балки ердан кўтарилиб буралиб юради. Уларнинг бу ҳилда ҳаракат қилишга мослашиши ёзда қумнинг устки қисми кундузи 60—65°C га қадар исиганда ҳам бемалол иссиқ қум устида ҳаракат этиб юришига имконият беради, чунки гавданинг фақат бир қисми ерга текканлигидан қумнинг ҳарорати таъсир этмайди.

Ўқилон ўзини душмандан жуда эҳтиёт қилади. Бирор шарпа сезилиб қолса қочишга ёки буталар орасига яшинишга ҳаракат қилади. Унинг ҳаракати шу қадар тезки, кўпинча уни одам қувиб ета олмайди. Шунинг учун унга ўқилон деб ном берилган. Ўқилоннинг ҳаракатчанлиги, бир жойда қимирламасдан, жим писиб ётиши, рангининг яшаш муҳитига, яъни қумга мослиги душмандан ўзини муҳофаза этиш белгисидир.

Ўқилонлар уруғи 15 га яқин турни ўз ичига олиб, Африка, жанубий, ғарби-жанубий Ўрта Осиёда кенг тарқалгандир. СССРда иккита, Ўзбекистонда эса бир ўқилон тури кенг тарқалган бўлиб, республикамизнинг саҳро ва ярим саҳроли зоналарида, дарё водийларида учрайди. У айниқса саксовул ёки қандим шоҳлари орасида қимирламасдан ётса, пайқаш қийин. Ўқ илон хусусан, ўсимликлар шохида юришга жуда моҳирдир.

Кўзойнакли илонлар ёки кобралар. Бу илонларнинг шунингдек яна бир неча хилда юритиладиган номлари маълум. Чупончи, телпакли илонлар, қошибош илонлар ва ҳоказо. Кўзойнакли деб аталишига сабаб бу илонлар уруғининг энг машҳур тури Ҳиндистон кобраси ёки кўзойнакли илон бўйинининг орқа томонида кўзойнакка ўхшаш белги бор. Бу белги айниқса тапасининг олдинги учидан бир қисмини юқорига кўтариб ҳужумга тайёрланган вақтда яхши кўринади. Бу вақтда бўйин териси кенгайиб, торайиб туради. Айниқса кенгайганда кўзойнаги яхши билинади. Бизда яшайдиган кобрада эса бу белги йўқ. Илонларга кобра номи португаллар томонидан берилган. Португаллар Шри Ланкадан топилган бир илонни «Кобра де копелло», яъни «телпакли илон» деб атаганлар. Сўнгра бу илоннинг Африкада учрайдиган қариндошларини ҳам шу ном билан атаганлар, кейинчалик уни қисқа қилиб кобра деб атайбошлаганлар.

Улар учун янги исм ўйлаб чиқаришнинг ҳожати йўқ эди, чунки Африкадаги кўп илонлар, хусусан, Шимолӣ ва Шарқӣ Африкада тарқалган илон турлари қадимги мисрликлар тарихидан маълум эди. Кобра илон ғазабланганида гавдасининг олдинги қисмини кеккайиб юқорига кўтариб, бўйин томонидаги саккизта олдинги қобирғаларининг пастки учини икки томонга ёйиб юбориши орқасида бўйинини шишириб душманига хурпаяди. Бу ҳолатда худди бошига телпак кийганга ёки қалқон тутганга ўхшаб қолади. Шунинг учун португаллар бу илонларга «телпакли илонлар» деб ном берганлар. Асли уларни қалқонли илонлар, деб айтилса жуда мос келар эди.

Кобралар уруғининг 12 та тури бор. Улар жанубий Осиё ва Африкада тарқалган. Бизда бу уруғнинг бир вакили—Ўрта Осиё кобраси ёки кўзойнакли илон учрайди. Ўрта Осиё кобраси Ҳиндистонда кенг тарқалган ва заҳари ўткир кўзойнакли илоннинг энг яқин қариндошидир. Ундан фақат бўйнида кўзойнак расми бўлмаслиги, қорин қалқонларининг 195—213 дона ва дум ости қалқонларининг 62—75 жуфт бўлиб, ҳамма кенжа турлариникидан кўп бўлиши ва бошқа баъзи бир белгилари билан фарқ қилади, холос.

Кобралар уруғи аспидлар оиласига мансубдир. Аспидлар ёки заҳарли сувилонлар ўз навбатида 34 уруг ва 192 турдан иборат бўлиб, тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган. Кўп турлари Африка, Австралия ва

райди. Шимоллий Африка билан тро-
и учрайди. Европада аспидлар-
ўқ.

лар). Қора илонлар Европа,
ропик Африкада тарқалган. Бироқ
Африк
лонларнинг турлари кўп, ўзлари ҳам Аф-
рикада. чиққан бўлса эҳтимол.

Қора илонлар уруғидан ҳозирги вақтда 11 тури маъ-
лум. Улар унчалик катта бўлмасдан 50 см. дан 1,5 метр-
гача узунликка эга бўлади. Қора илонлар уруғи қора
илонсимонлар оиласига мансуб бўлиб, бу оила ўз ичига
10 уруғ ва 65 турни бирлаштиради. Қора илонсимонлар
оиласининг заҳар ажратадиган органлари аспидларнинг
кига нисбатан яхши ривожланган.

Улар чинқироқ илонлардан кўз билан бурун тешикла-
ри орасида махсус чуқурчаларининг бўлмаслиги билан
фарқ қилади, холос. Қора илонсимонларнинг гавдаси
йўғон, боши кўпинча учбурчак шаклида ва ясси думи
қисқа, баъзиларида гажак бўлади. Қора илонлар тунда
ҳаёт кечиргани учун кўз қорачиқлари вертикалдир.

Қора илонларнинг кўплари ерда, айримлари дарахтда
яшайди. Ҳаракатлари суст ва секин. Душманига ҳужум
қилишда эса дарҳол кулча бўлиб, ичига ҳаво тортиб, ви-
шиллаб туриб ўзини душманга чақмоқдек ташлаб уни
чақади. Қора илонлар майда умуртқалилар, ҳашаротлар
билан овқатланадилар. Ўлжасини чақиб заҳарлайди, ле-
кин узоқ тишлаб турмайди. Фанимати узоқ кетишга
улгурмасдан яқин ўртада йиқилади. Уни илон ҳидлов ор-
гани, жумладан Якобсон органи ёрдамида топиб олади.
Бу орган айниқса тунда ҳаёт кечирадиган турлар учун
катта аҳамиятга эга. Қора илонлар аксарият тухумдан
тирик бола туғади, яъни қўйган тухумидан шу онда бола
очиб чиқади, баъзи бир турларигина тухум қўяди. Қора
илонлар уруғининг Ўзбекистонда учрайдиган 3 вакили,
чўл қора илони, кўлвор илон (гюрза) ва чарх илон (эфа)
лардир.

Кўлвор илон ёки гюрза. Кавказ ва Ўрта Осиё халқла-
рида бир қанча маҳаллий номлар билан бир қаторда
гюрза деган ном ҳам машҳурдир.

Яқин Шарқ мамлакатларида уни шарқ ёки ливант
илони деб юритилади. Умуман бу тур номи — Лебетина
(латинча — гўристон) номи билан юритилади. Гюрза
гавдасининг оғир ва қўпол бўлишига қарамай овқат ахта-

риб кўпинча дарахтларга чиқади. СССРда учрайдиган гюрзанинг иккита кенжа тури бор. Бири Кавказда, иккинчиси бизнинг республикамизда учрайди. Бу кенжа тур илмий тилда Турон гюрзаси деб юритилади.

Чарх илон ёки эфа. Чарх илоннинг ён томонида 4—5 қатор майда ва ингичка тангачалар бўлиб, бу тангача пастга қараб жойлашган ва тишсимон бўртмачалардан иборатдир. Чарх илон буралиб юрганда шу тангачалар бир-бирига суркалиб ўтади, шунда ғалати товуш чиқаради. Бундай хусусият шохли қора илонларга ҳам хосдир. Чарх илоннинг бошида чархсимон расм бўлиб учаётган қушга ўхшайди. Шу туфайли бу илонни соҳроларда, айниқса кечаси, бошқа илондан бемалол ажратиш мумкин. Кундуз кунлари эса уни ўзига хос изидан ҳам тезгина топиш мумкин. Чарх илоннинг боши ҳамма вақт душманга қаратилган, бирор предмет унга тегса жуда тезлик билан унга ташланади. Шу туфайли бўлса керак чарх илонлар яшайдиган мамлакатлардаги халқлар ундан жуда қўрқиншади. Чарх илон заҳари ўткир бўлиб ундан кўпинча одамлар ва қишлоқ хўжалик ҳайвонлари зарарланади. Айниқса Ҳиндистон ва жануби-ғарбий Осиё халқлари бу илон чақишидан кўп зарар кўрадилар.

Чинқироқ илонлар. Шақилдоқ илонлар ёки чуқурча бошли илонлар. Шақилдоқ илонлар қора илонсимонлар биласига жуда яқин бўлганлигидан бир вақтлари уларни қора илонсимонларнинг кенжа оиласига киритилар эди. Лекин улар тумшуғининг икки томонида бурун тешиги билан кўзи орасида чуқурча ёки баъзи бир уруғларининг думи учиди «шақилдоқ», «тартарак» бўлганлиги учун бу группа илонлар «чуқурча бошли» илонлар ёки «шақилдоқ илонлар» деган алоҳида ном билан ажратилган. Думининг учидидаги шақилдоғи пўст ташлаганда бир-бири ичига ўрнашган, кўриниши ўзгарган конуссимон тери қопқончаларидан иборат. Шақилдоғи бир неча звенолардан ташкил топган. Янги туғилган боласининг думи учиди фақат битта звено бўлиб, йил сайин звеноларининг сони 3—4 тадан ошиб туради. Кўпинча шақилдоғи 5—9 звенолик кичик турлари учрайди. Шақилдоғи 13—14 звенолик баъзи турлари камдан-кам учрайди. Илон ғазабланиб думини тез-тез силкитганда шақилдоғидаги қалпоқчалар бир-бирларига ишқаланиб чарх илонларники сингари шақиллаган ёки тариллаган товуш чиқаради. Баъзан ҳаракати жуда зўрайиб кетса у чинқирикқа айланиб кетади.

Шу туфайли бўлса керак бу илонлар чинқироқ илонлар деб ҳам юритилади. Бу илон шақилдоқларининг экологик аҳамияти тўғрисида жуда кўп мулоҳазалар бўлган, лекин бу ҳақда қатъий бир хулосага келинган эмас.

Ўтказилган экспериментларга қараганда битта шақилдоқ илон чиқарган товушни бошқа бир шақилдоқ илон эшитмайди. Мутахассисларнинг фикрича, шақилдоқ илонларнинг қадимги аجدодларида тараққий топган бу мосланиш, бизон каби катта сут эмизувчиларни огоҳлантириш учун бўлса керак, деб фараз этадилар. Илон думининг тебраниш суръати ташқи муҳит температурасига боғлиқ. Шунингдек бионик текширишлар шуни кўрсатадики, бу илонларнинг чуқурчаси ташқи муҳит температурасининг ўзгаришини билдирар экан. Шақилдоқ илонлар оиласининг СССРда шарқий бўш илон ҳамда Палласов бўш илони деган иккита тури ва уларнинг бир неча кенжа турлари учрайди. Ўзбекистонда фақат Палласов бўш илони деган битта тури учрайди.

Бу иккита чуқурчаларининг роли кўп вақтларгача маълум эмасди. Асримизнинг ўттизинчи йилларида олиб борилган тадқиқотлар бу органлар термолокатор вазифасини бажаришлиги аниқланди. Термолокаторларнинг тузилиши жуда мураккаб. Кўринишда битта кенг чуқурча кўринса ҳам унинг орқасида тери остида кичкинaroқ иккинчи чуқурча ҳам бўлиб, булар бир-биридан юпқа сезиш мембранаси билан ажралган экан. Бу органлар ёрдамида илон тунги вақтларда овқат топиш учун фойдаланади. Ганиматини қоронғида чақиб қўйиб юборади, кейинчалик унинг ўлигини термолокацияси ёрдамида топади. Илондаги бу локаторлар ташқи температура 0.2° гача ўзгарса ҳам сеза олади. Илоннинг кўзини бекитиб қўйиб юборганда илон фақат шу локаторлари ёрдамида бошқа органлар ишини бажаролган.

ЗАҲАРЛИ ИЛОНЛАРНИНГ ЗАҲАРСИЗ ИЛОНЛАРДАН ФАРҚИ

Заҳарли илонларнинг заҳарсиз илонлардан фарқи нимада? Заҳарли илонларнинг, айниқса қоранлонларнинг бошлари учбурчак шаклда ва думлари калта бўлади. Энг асосий муҳим белгиси тезда кўзга ташланадиган юқори жағида бир жуфт заҳарли йирик тишлари бўлади. Харақати суст, душманидан қўрқадиган жойи йўқ, чунки за-

ҳарн энг яқин ҳимоячи. Ўлжаларини тунда излаб, кундузи тош ораларида, дарахт шоҳлари, ҳар турли кемирувчиларнинг уялари, соя жойларда ётадилар. Кўзлари ҳам заҳарсиз илонларнинг кўзларидан кескин фарқ қилиб, қўрқинчли кўринади. Ўз ғаниматини заҳар сочиб ўлдириб, кейин ютади.

Заҳарсиз илонларда бу хусусиятларнинг аксарият кўплари бўлмай, уларнинг думлари узун, ҳаракатлари жуда ҳам чаққон. Заҳарсиз илонларни ушлаш заҳарли илонларни ушлашдан кўра қийинроқ бўлиб, чаққонликни талаб қилади. Чунки заҳарсиз илонлар ўз душманларидан фақатгина қочиб қутилиши мумкин. Аксарият заҳарсиз илонлар ингичка, ихчам бўлиб, кундуз кунлари ҳаёт кечиришга мослашган. Жағларида майда тишчалар бўлиб, улар ғаниматини тутганда ушлаб туриш учун хизмат қилади. Заҳарсиз илонлар ўз ўлжаларини танаси билан бўғиб ўлдирадилар.

Кундузи яхши кўрадиган илонларнинг аксарияти заҳарсиз бўлиб, кечаси яхши кўрмайди, ўз ўлжасини кўпинча ёруғ вақтда тутиб ейди, кўзи даҳшатли эмас. Демак, илонларнинг кўзи уларнинг заҳарли ёки заҳарсизлигини билдиришда энг муҳим белгилардандир.

Эрта баҳорда ҳаво исиниши билан Ўзбекистоннинг дашт ва биёбонларида, тўқай ҳамда саҳроларида ҳар турли илонларни ким учратмайди, дейсиз. Кўп кишилар илонларнинг ҳаммасини заҳарли деб гумон қиладилар ва уларга ҳадиксираб қарайдилар. Илонлар ҳаракат қилаётганда айри тилини чиқариб юради. Буни кўрган кишилар — «Ана, илон заҳар сочмоқчи», деб уни ўлдиришга ҳаракат қиладилар. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Илон тили билан атрофни сезади ва ёнида нималар турганлигини (қаттиқ ёки юмшоқ эканлигини) фақат тили орқалигина билади. Тил илоннинг илгарига интилишга ёрдам берадиган энг муҳим аъзодир.

Агар илон тили орқали атрофни сезиб кўрмаса, у ўрнидан жилолмайди. Шунинг учун ҳам унинг тили ҳамма вақт ҳар томонга қараб ҳаракат қилиб туради, фақат дам олган ва ухлаган пайтидагина тилини чиқармайди. Бу вақтда уни бемалол, қўрқмасдан ҳеч нарсасиз бўйнидан ушлаб олиш мумкин.

Демак, илонларнинг тили уларнинг атроф-муҳитни сезишга имкон берадиган ва шу тариқа хавфсизликни таъминлайдиган ўзига хос «компас»дир.

Уларнинг кўзи-чи?

Дарҳақиқат, юқоридаги фикрлардан илонларнинг кўзи кўрмайдими, деган савол туғилади. Илонларнинг кўзи яхши кўради, бироқ сеза олмайди, атрофни белгилашга ёрдам бера олмайди, у фақат кўриш учун, аниқроғи, қимирлаган, ҳаракатдаги нарсани кўриш учун хизмат қилади, холос.

Илон кўзи билан кўрган нарсасининг нима эканлигини тили ёрдамга келмагунча билолмайди.

Халқ ўртасида илон сув ичмайди, деган гаплар ҳам бор. Бу хато фикр бўлиб, аслида ҳамма илонлар ҳам сув ичади, лекин айрим илонлар, масалан, сахро илонлари камроқ сув ичишга мослашган (улар ейдиган овқати таркибидаги сув билан қаноатланади). Барча илонлар, ҳатто, сахро илонлари ҳам сувда яхши сузади.

Турли-туман илонлар ҳар хил ҳайвонлар, моллюска ва ҳашаротлардан тортиб то балиқ, парранда, кемирувчи ва бир қанча майда сут эмизувчилар билан овқатланади. Аксарият, илонлар тирик ҳайвонларни ов қилади. Фақатгина бир неча турга мансуб илонлар ўлимтикларни ҳам ейишдан қайтмайди. Ҳамма илонлар ўз ғаниматини бутунлигича ютади. Чунончи, катта илонлар каттароқ ҳайвонларни, кичиклари эса кичикроқ ҳайвонларни ютади. Ёш илонлар ҳам ўсаборган сари овқати ҳам ўзгариб туради. Улар биринчи вақтларда майда умуртқасиз ҳайвонларни истеъмол қилса, кейинчалик умуртқалилар билан озиқланадиган бўлади. Фақат бир неча майда илонлар авлодлари ўзлари кичик бўлганликлари учунгина бутун ҳаёти давомида ҳам умуртқасиз ҳайвонлар, жумладан ҳашаротлар ва ҳар турли чувалчанглар билан овқатланади.

Баъзи илонлар фақат бир хил овқатга мослашганликлари учун уларга мосланиш белгилари эволюцион тараққиёт давомида пайдо бўлган. Масалан, Африка тухумхўр илони қуш тухумини ейишга мослашганлиги учун оғзидаги тишлари камайиб, майда ва ўтмас бўлиб қолган. Унинг ўрнида умуртқасида тухумни синдирувчи ўткир «тиш арраси» пайдо бўлган.

Илонларнинг оғзи ва танаси кенгайишга шундай мослашганки, у ўзидан 2—3 марта катта бўлган ғаниматни ҳам ютишга мослашган. Лекин бундай мослашиш ҳам ҳамма илонларга хос эмас. Бу мослашишнинг ҳам маъ-

лум чегараси бор. Масалан, 10 метрли бўғма илонлар от ёки сингир сингари ҳайвонларни юта олмайди.

Илонлар ўлжасини ҳар хил йўллар билан ютадилар. Агар ғанимат кичикроқ бўлиб, жиддий қаршилик кўрсатмаса, тирикчилича ютиб юборади. Катта ва кучли ҳайвонларни илонлар (асосан бўғма илонлар ва сувилонсимонлар) аввал бўғиб ўлдиради. Ғаниматни ўлдиришининг энг осон йўли чақиш. Бу икки хил бўлади. Баъзи заҳарли илонларда заҳар тишлари оғзининг пешкасида жойлашган. Бундай илонлар ўз ғаниматларини фақат маҳкам қисиб туриб, чақадилар. Бунинг учун илон ўз ўлжасини маълум давргача, яъни заҳар таъсир қилгунча оғизларида ушлаб турадилар. Иккинчи группа илонларда эса заҳар тишлари оғзининг олдинги қисмида жойлашган бўлиб, бундай илонлар ўз ўлжасини жуда тезлик билан чақиб қўйиб юборади. Уни заҳар таъсир қилиб ўлгандан кейингина ютадилар. Тажрибаларнинг кўрсатишича заҳар билан ўлган ҳайвон бўғиб ўлдирилган ғаниматга нисбатан тезроқ ҳазм бўлар экан. Аниқроғи, заҳар овқатини ҳазм қилишда у ёки бу илон учун катта роль ўйнайди.

АФСОНАМИ Е ҲАҚИҚАТ?

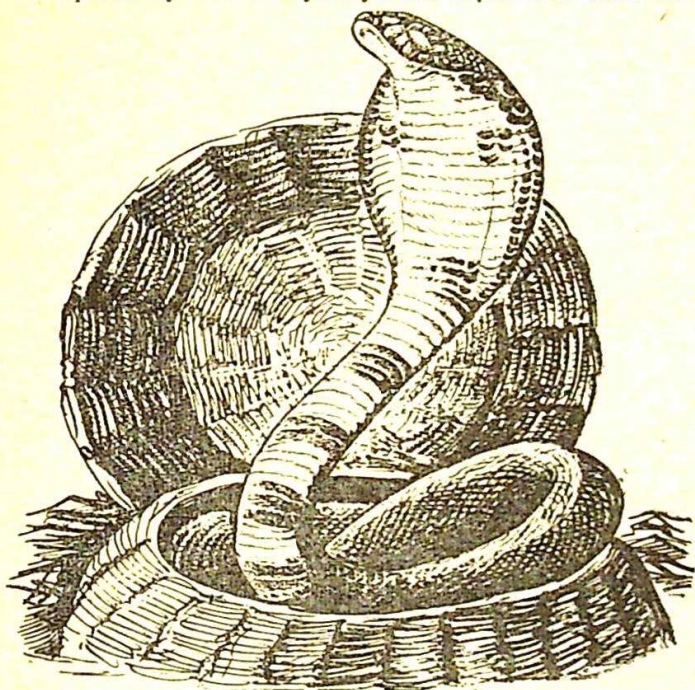
Шарқ халқлари ўртасида илон ўргатувчилар ёки морбозлар номи қадимдан маълум. Шу туфайли бўлса керак, шарқда «Морбозники мордан, дорбозники дордан» деган мақол бор. Бу халқлар орасида бундай морбозларнинг бўлишига сабаб — бу мамлакатларда ҳар турли илонларнинг кўп бўлишидир. Бу жиҳатдан айниқса Ҳиндистон машҳурдир. У ерда илон билан ҳар турли ўйин кўрсатувчи морбозларни мамлакатнинг кўп жойларида — шаҳарларда ва одамлар гавжум жойларда учратиш мумкин. Кўпгина шарқ халқлари сингари бизнинг Ўрта Осиё халқларига ҳам морбозлик анча таниш.

Баъзи кишилар фикрича, илон ўргатувчилар, яъни морбозлар илонлар сирини билади, шу туфайли унга ўрганади, ҳар қандай одам ҳам уни ўргата олмайди, деб ўйлайдилар. Шунингдек, илонлар музикага ҳам ўрганади, деган гаплар ҳам бор.

Ҳақиқатан ҳам илон музикага мос рақсга тушадими? Бу айниқса Ҳиндистонда айрим қабилалар учун одат тусига кириб қолган ва узоқ ўтмишдан ўзларига касб қилиб келадилар. Морбозлар ўз хунарларини асосан

кўзойнакли илонлар билан ўтказадилар. Чунки кўзойнакли илон заҳарли бўлишига қарамай, камдан-кам чақади. Унинг ана шу хусусиятидан фойдаланадилар. Шу туфайли бўлса керак, Ҳиндистонда заҳарли илонлардан энг машҳури кўзойнакли илон тўғрисида ҳар турли афсона ва ривоятлар мавжуд.

Морбозлар ўзлари билан саватларга солиб 1—2 кўзойнакли илон билан музика асбобини олиб юрадилар. Морбоз ўзини кўрсатиладиган вақтда сават оғзини очганда, илон унинг ичидан бошини кўтариб тураверади. Кейин морбоз куй чалиб ўзи унинг оҳангига бошини у то-

Ҳиндистон кўзойнакли илони

мондан бу томонга тебратиб туради. Илоннинг эшитиш органи заиф. Лекин илон ҳам воқеанинг бир меъёрида узоқ давом этишидан одам сингари бошини чайқайди. Томошабинларга эса бу илон куй оҳанги остида «рақсга» тушаётгандек бўлиб туюлади.

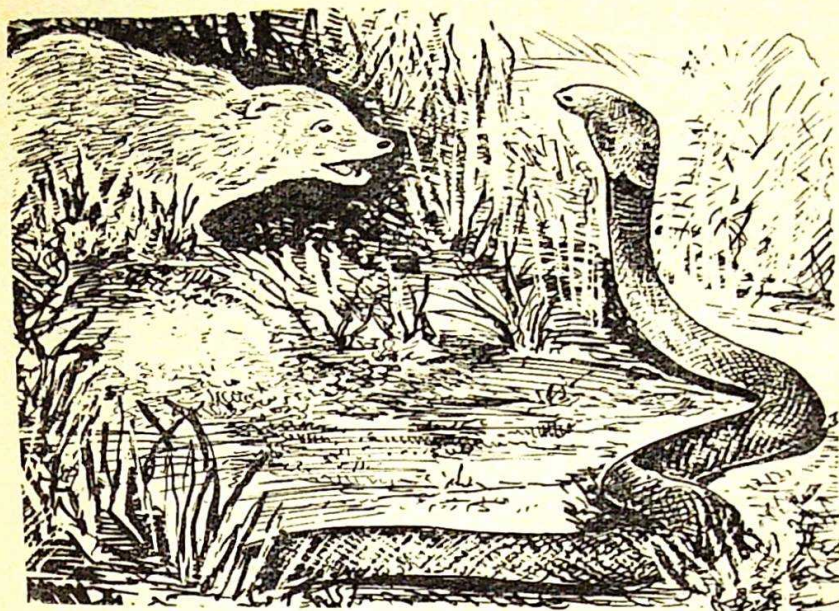
Тажрибали морбозлар томоша кўрсатаётган вақтда илонга аста яқинлашиб илоннинг тумшугидан ўпиб ола-

ди. Баъзи бир тажрибаси кам морбозлар ўзларига ишонмай кўзойнакли илоннинг заҳарли тишларини синдириб олишади. Бунда уларнинг кўрсатувлари яхши натижаларга олиб келмайди, чунки биринчидан, синган тишларининг ўрнида заҳар бўлади, у қўл ёки бошқа жароҳатланган жойга тегиш билан заҳарлайди. Иккинчидан, синдирилган тишлар ўрнида тезлик билан ёрдамчи заҳарли тишлар ўсиб чиқади. Кўпгина ҳолларда бу хил усулдаги морбозларнинг ўзларини ҳам илон чақиб ўлдиради. Улар томоша кўрсатадиган вақтларида илоннинг тиши синдирилганлигини кўрсатмасликка ҳаракат қиладилар.

Шунинг учун тажрибали, номи кетган морбозлар илоннинг тишини синдирмай жуда секин ва усталлик билан, алдаш эмас балки ҳар бир илоннинг хулқ-атвори-га қараб ҳаракат қиладилар. Бу жиҳатидан кўзойнакли илон умуман бошқа илонларга нисбатан юқорида айтганимиздек энг яхши ва жуда камдан-кам, ҳатто чақиш учун ташланган вақтда ҳам ўз душманига у оғзини очмай «дўқ» қилади. Бундай ҳолатда секинлик ва аниқлик билан ҳаракат қилган морбоз кўзойнакли илон билан томошабинларга кўпдан-кўп номерларни муваффақиятли равишда кўрсатиши мумкин.

Илонни ўқиш мумкинми? Илон ўргатувчиларни фақатгина Ҳиндистонда эмас, балки бир қанча шарқ мамлакатларида—Эрон, Афғонистон ва Шри Ланкада ҳам учратиш мумкин. Уларнинг баъзилари саватга солинган кўзойнакли илон билан мангустани (мушукка ўхшаш кичкинагина сут эмизувчи йиртқич ҳайвон) олиб юрадилар Мангуста фақат заҳарли илон, қурбақа ва қушлар билан овқатланади. Мангуста заҳарли илонларнинг ашаддий душмани бўлиб, у ҳар қандай илонни ҳам жуда тезлик билан бошини узиб олади. Бундай қизиқ воқеаларни кимлар қизиқиб томоша қилмайди дейсиз.

Халқ орасида илон чаққан кишини ҳамда илонларнинг ўзини ҳам «ўқийдиган» афсунгарлар борлиги ҳақида кўплаб эшитиш мумкин. Шундай афсунгарлардан бирининг ҳикоя қилишича, у илонни «ўқиганда» илон унинг олди-га ўзи келар эмиш. Бунда афсунгар ўтирган жойдан салгина нарида учта чизиқ чизилган бўлар, илон шу чизиқларнинг биринчи ва иккинчисидан ўтиб учинчисидан ўта олмай ўлар эмиш. «Ўқилган» илон ҳар қандай заҳарли бўлмасин чақа олмайдиган бўлиб қолар экан.

Мангуста ва Ҳиндистон кўзойнакли илони

Мен ўша афсунгарга 7 та заҳарли илоним борлигини айтиб, уни чақаолмайдиган қилиб беришини сўраганимда у рози бўлди. Шундан сўнг мен халтадаги илонларни келтириб унинг олдига қўйдим. Афсунгар илонларни ўқишга тушди. Тахминан икки соатлар чамаси «ўқигандан» кейин имом менга халта оғзини ечиб қарашимни сўради. Мен эса халта оғзини очиб чарх илонидан бирини олиб унинг олдига ташладим. Илон эса вишиллаб, ҳамла қилган ҳолда шайланиб турарди. Афсунгар «Бу илон ёмон илонга ўхшайди халтага солинг, яна ўқиймиз» деди. Вақт анча кеч бўлиб қолганда у менга, энди азонда ўқиймиз, бу илонлар ёмонга ўхшайди. Балки азон товушини эшитса оғзи очилмайдиган бўлиб қолар,— деди. Мен рози бўлдим. Бу воқеани қишлоқ аҳли кузатиб турар эди. Эрталаб кеч турибман. Куёш кўтарилиб кетибди. Уй эгасидан афсунгарни сўрагандим, унинг қочиб кетгани маълум бўлди. Эртаси кун қишлоқ халқи ўртасида, кеча келган илончи афсунгарни қочириб юборибди, деган шов-шув гаплар тарқалди.

Илонни ҳақиқатан ҳам ўқиб бўладими, бунинг сирини мада, деган савол туғилиши табиий. Илонни «ўқувчи»-

ларнинг ҳеч қандай «сири» йўқ. «Сир» шундаки, улар айрим заҳарсиз илонларни заҳарлиларидан фарқ қила биладилар. Агар бирор кишини заҳарсиз илон чақса улар илоннинг белгиларини сўраш вақтида унинг заҳарсиз эканлигини билиб олиб, шунга қараб иш тутадилар. Агар заҳарли илон чаққан бўлса улар, менинг кучим етмайди, унга кучли дам солиш керак, деган баҳоналар билан ўзларини қуруққа оладилар. Илонни «ўқиб» чақмайдиган қилиш тўғрисидаги ёки заҳарли илон чаққан кишини афсунгарга ўқитиш бутунлай ўринсиз ва зарарлидир. Бундай воқеалар содир бўлганда фақатгина врач ёрдамига таяниш керак.

Илонларнинг қишки уйқуси ҳақида ҳам кўплаб ривоятлар бор. Уларнинг баъзилари илонлар қиш пайтида сув тагида, кавакларда яшайди деса, бошқалари, илонлар қиш давомида қирилиб битади, акс ҳолда ер юзини илон босиб кетарди, деган фикрда. Илонлар ҳаётига доир бундай афсоналарни кўплаб келтириш мумкин.

Хўш, илонлар қишда қандай ҳаёт кечирази, бу ҳақда мутахассисларнинг фикри қандай? Ҳамма гап шундаки, илонлар ҳаёти илмий жиҳатдан хийла мукаммал ўрганилган.

Илонлар ҳам ҳайвонот оламидаги бошқа жониворлар каби яшаш учун курашади, бинобарин, вақт-вақти билан ухлайди. Аммо илонларнинг бошқа жониворлардан фарқи шундаки, улар асосан ёз ойларида ухлайди. Чунки бу даврларда илонлар актив ҳаёт кечирази. Уйқуни ҳам кўпроқ шу даврда олади. Улар овга салқин вақтларда кундузи, иссиқ пайтларда кечаси чиқади. Овдан сўнг тошлар остига ёки буталар орасидаги соя-салқин жойларга кириб ухлайди.

Илонлар бундай вақтларда 2—3 кунлаб ҳам ухлайди. Уларнинг овқати ҳам ухлаган вақтда ҳазм бўлади.

Илонларнинг қишки уйқуси эса ёздагига мутлақо ўхшамайди, аниқроғи, улар қишда ростмана ухламайди, балки карахт бўлиб ётади.

Илонларнинг қишки уйқусини қандай изоҳлаш керак? Илонлар сувда ва қуруқликда яшовчи жониворлар сингари совуққонлилар группасига кирази. Илонларнинг совуққонли деб аталишига сабаб, уларнинг тана температураси доим ўзгариб туришидир. Аниқроғи, илонларнинг ҳаракати ташқи муҳит температурасига узвий равишда боғлиқ бўлиб, ҳарорат қанча юқори бўлса, улар ўзини

шунча яхши сезади. Илонларнинг иссиқ иқлимли мамлакатларда кўп тарқалишига сабаб шу.

Кеч кузга бориб ҳарорат пасайиши билан илонларнинг ҳаракати сустлашади. Совуқ тушиши билан илонлар ҳаракати айниқса пасаяди ва улар учун қарахтлик ёки уйқу даври бошланади. Энди улар ўзига бошпана излай бошлайди. Улар бундай пайтларда турли ёриқлар, ғорлар, каламуш ва сичқонларнинг инига кириб, ўша ерларда ёзгача жон сақлайдилар. Бошпананинг температураси 18—20 градусдан кам бўлмайди, бу — илон танасининг температурасига яқин. Бинобарин, илонларнинг қишки уйқуси чин уйқу бўлмай, балки қарахтлик ва ноқулай шароитга мажбуран мослашишдир.

Қишки уйқу ёки қарахтлик барча илонлар учун хос бўлиб, бу уларнинг яшаш шароитларига боғлиқдир. Иссиқ иқлимли мамлакатларда қарахтлик бўлмаслиги мумкин. Масалан, Урта Осиёда, хусусан унинг жанубий районларида — Туркменистонда ва Ўзбекистон ССРнинг Сурхондарё областида илонларнинг қишки қарахтлиги қисқа вақт, атиги 3—3,5 ой давом этади. Бу ерларда ҳатто декабрь, январь ойларида ҳам далага чиқиб, ўзини офтобга солиб ётган илонларни учратиш мумкин. Урта Осиёнинг шимолий районларида эса қарахтлик нисбатан узоқ, яъни 4—4,5 ой давом этади.

Хуллас, илонларнинг қишки уйқуси шароитга мослашишдан бошқа нарса эмас, акс ҳолда улар қирилиб кетган бўларди. Энди илонлар қишки қарахтлик вақтида овқатланадими, деган савол туғилади. Бу саволга йўқ, деб жавоб бериш мумкин. Қарахтлик даврида илонларга уларнинг организмда ёзда тўпланган ёғлар иш беради. Тўғри, бу вақтда илонларнинг организмда модда алмашинуви секинлашади, вазни камаяди, лекин улар 5—6 ойлаб давом этадиган бундай ноқулай шароитга бемалол чидайди.

Денгиз ва океанларда яшовчи илонлар ҳам қишда ухлайдими? Қишки қарахтлик денгиз ва океанларда яшовчи илонларга хос эмас. Бунга сабаб денгиз ва океан сувларида ҳароратнинг маълум даражада ўзгармаганлигидир. Қишда қирғоққа яқин жойларда ҳам сув юзасида ҳарорат пасайиши мумкин. Лекин бундай пайтларда илонлар сувнинг чуқурроқ жойларига уриб кетади.

Қишки қарахтлик фақат илонларга эмас, калтакесакларга ҳам хосдир.

Энди илонларнинг авраши ҳақидаги гапларга келсак. Илонни кўрганда айрим кишиларнинг тахликага тушиб қолиши унинг авраши ёки алдаши натижаси эмас. Балки унинг онгига илоннинг «хавфлилиги» ҳақида сингиб кетган тушунчадир. Бу ўринда Америка ёзувчиларидан бирининг маълум бир ҳикоясида тасвирланган воқеани эслатиш ўринлидир. Утган асрдаёқ яшаган америкалик ёзувчилардан бири ўзининг ҳажвий ҳикоясида илонларнинг авраши ҳақидаги афсона устида кулган эди. Ҳикояда ёзилишича, бир киши кроват остида бошини кўтариб турган кўзойнакли илонни кўриши билан унга томон эмаклаб бораверган. Уни кучли кўрқув босиб, илонга етмасданок юраги ёрилиб ўлган. Сўнг текшириб кўрилса, кроват остидаги «илон» қўғирчоқ илон бўлиб, унинг ялтираб турган кўзлари эса шишадан ясалган экан.

Кўринадик, илоннинг авраганлиги рост бўлганда эди, қўғирчоқ илонни кўрган одам ўлмаган бўлур эди. Нотўғри тушунча ва кўрқув унинг ўлимига сабаб бўлган. Балиқчилар билан суҳбатда бўлсангиз, уларнинг баъзилари илонларнинг авраши рост, деб ишонтиришга ҳаракат қиладилар. Масалан, улар сувилон қурбақани қандай қилиб авраб ютиб юборганини ўз кўзлари билан кўрганликларини айтадилар.

Ҳақиқатан ҳам сувилон қурбақани тутиб ейди, бун биз ҳам кўп кўрганмиз. Бироқ, бу ов балиқчилар таърифлагандай бўлмайди. Сув илони қурбақани кўрганда унинг олдига ғоят даражада эҳтиётлик билан сузиб боради ва жуда яқин қолгач, чаққонлик билан унга ташланади. Илон сал қалтис ҳаракат қилса борми, тамом, қурбақа дарҳол қочади-кетади. Баъзан шундай ҳам бўлади: сувилон бир ерда ўликка ўхшаб тинч ётади, қурбақалар эса унинг ёнига келиб қолишади, баъзан илоннинг ҳатто у ербу ерига тегиб кетади. Пойлаб ётган илон ана шунда қурбақага ташланиб ва уни ютиб юборади.

Сувилон баъзан тинч ётиб, ип сингари илгичка тилини чиқариб, ликиллатиб туради. Бун кўрган қурбақа илон тилини бирор қурт, ҳашарот, деб тахмин қилиб, тутиб ейиш учун илон олдига келади. Илон эса уни осонгина тутиб олади. Қушлар кўпинча дарахт шохига ёпишиб ётган илоннинг тўппа-тўғри бошига ёки гарданига бориб қўнишади. Бундай қулай пайтларда илон тинч ўтиради, дейсизми? Ўз оёғи билан келган овининг дарҳол «шўрини қуритади».

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, афсоналарда айтилганидек, илонлар жониворларни авраётгани йўқ. Балки улар яшаш учун курашмоқдалар. Улар шунга мослашган ҳамдирлар. Агар илон юқоридагидек, «ов» қилмаганда эди, ўзининг яшashi учун шароитга мослашмаганда эди, у мавжуд бўлмас эди.

Юқоридагилардан чиқадиган хулоса аниқ: илонлар аврайди, деган фикр афсона бўлиб, ғайри илмийдир. Аслида эса, илон аврамайди, унда ҳеч қандай сеҳр йўқ. Гўзал табиятимизнинг бошқа жониворлари сингари у ҳам оддий, ўзига хос ҳаёт кечиради.

ИЛОННИНГ ҲАМ ҚУШАНДАСИ БОР

Табиятда ҳар бир жонзотнинг қушандаси бўлганидек илонларнинг ҳам душмани бўлади. Қуйида биз бу борадаги айрим қузатишларимизни баён қилмоқчимиз.

Ўрта Осиёнинг ўзида тўққиз хил судралиб юрувчи, 40 хилга яқин ҳар хил қуш ва 16 хил сут эмизувчи ҳайвонлар илонларнинг энг ашаддий душманидир. Аввало судралиб юрувчиларга кирувчи кўпгина илонларнинг ўзлари бир-бирларига ўч бўлади. Икки турдаги илон бир-бири билан тўқнашса, ўртада кураш бошланади. Ғолиб чиққан енгилганини ютиб юборишдан ҳам тоймайди.

Заҳарли, жумладан, ўрмаловчи доғдор чипор илон ва бошқа баъзи илонлар катталари кичикларини тутиб ейди. Чарх илон ўзида ҳатто бир ярим марта катталиқдаги заҳарсиз илонларни ютишдан қайтмайди. Биз бир кун кўзойнакли заҳарли илоннинг меъдасидан чарх илонни, унинг ичидан эса кичкинагина кўлвор илонни топиб олдик.

Ииртқич қушлар ҳам илонларга жуда ўч бўлишади. Масалан, бургут судралиб юрувчилар ичида, айниқса, илонни хуш кўради. Ииртқич қуш — сариқсарнинг ҳам асосий озуқаси илондир. Бу қуш ўлжасини еишдан олдин унинг бошини ўзиб ташлайди. Қора калхат ҳам ҳар қандай илонни омон қўймайди.

Ўзбекистоннинг чўл ва саҳроларида яшайдиган қалхатлар фақат илон билан тирикчилик қилади. Уларнинг уялари атрофида турли хилдаги заҳарли ва заҳарсиз илонларнинг пўслари, суяклари қалашиб ётади. Бир кун биз Тўпаланг дарёси бўйида калхатнинг заҳарли кўлвор илонни олиб олиб учиб бораётганини кўриб қолдик. Ҳавода калхат билан илон ўртасида кураш борарди.

Илон танаси билан калхатни ўраб олгач, иккаласи ҳам ерга қулаб тушди.

Кўпчилик қушлар учун илон ганимат луқмадир. Сариқ турна, оқ ва қора лайлак, кўкқўтон, бойқуш, қарға ва бошқа қушлар илонларнинг энг хавфли душманларидир. Зағизгон илоннинг заҳарли ёки заҳарсиз эканлигининг фарқига боради. У бир метрлик чипор илонга қўрқмасдан ҳужум қилади, аммо икки қарич келадиган заҳарли илонга яқинлашишдан чўчийди. Энг тез ҳаракат қиладиган ўқилонлар ҳам баъзан калхат, бургут, бойқуш, қорақарға каби қушларга ем бўлади. Сут эмизувчи ҳайвонлар орасида ҳам илонларнинг кушандаси оз эмас. Масалан, тулки илонга жуда ўч. У айниқса, баҳорда илон ейишни хуш кўради. Чунки бу вақтда илонни тутиш анча осон. Типратикан, бўрсиқ, чўл ва тўқай мушуклари, бўри, чиябўри, ёввойи чўчқа ва бошқа ҳайвонлар ҳам илонларни истеъмол қилишади. Лекин сут эмизувчи ҳайвонларнинг илон овлаши ҳар хил бўлади. Тўқай мушуклари илонларни ўрмон ичидаги пастқам жойларда овлайди. Чиябўри эса илонларнинг яшириниб ётган жойларини яхши билади, кундуз кунлари қум остида яшириниб ётган илонни ҳеч янглишмай топиб олади. Оқ савсар айниқса чўл қора илонини тез-тез ов қилади.

Латчи деган йиртқич ҳайвон ҳам илонга жуда ўч. Сасиққўзаннинг эса илонни кўрарга кўзи йўқ. Бирор илонни кўриб қолса, уни бурда-бурда қилиб ташлайди-ю, аммо емайди. Ёввойи чўчқа бунинг акси. Қанақа илон бўлмасин, заҳарлими, заҳарсизми, уни ўлдириб, паққос тушираверади.

Сувда яшовчи ҳайвон — ондатра ҳам дуч келган сувлонни истеъмол қилади. Юмронқозиқ эса илон билан олишиб ўтирмайди, уларнинг тайёргина тухумини еб қўя қолади. Типратикан билан чўл қора илонининг якка-ма-якка олишувини томоша қилиш мароқлидир. Бари бир, типратикан найзалари билан илоннинг додини беради. Илон кетма-кет ҳужумларга бардош бера олмай ҳолдан тояди. Шунда типратикан ишга киришади: бир ҳамла билан илоннинг бошини узиб ташлайди. Кейин уни бир бошидан бафуржа еябошлайди. Типратикан баъзан илоннинг ёнига аста бекиниб келади-да, думидан шартта тишлаб олади. Илон қутулиб кетишга қанчалик уринмасин, ўз заҳрини қанчалик ғазаб билан сочмасин, бари бир типратикан чангалида жон беради.

Илонларнинг кушандаси фақат юқорида кўрсатилган жониворлар эмас. Одамлар ҳам уларнинг энг хавфли душманидир. Ҳисоблашларга кўра ҳар йили 3 миллионга яқин илон кишилар томонидан ўлдирилади. Айрим халқлар илонларнинг заҳарини олиш учун овлаш билан бирга, уларни истеъмол ҳам қилишади. Масалан, корейслар, хитойликлар илондан бир неча хил тансиқ таомлар тайёрлашади. Хитойда фақат илон гўшtidан овқат пиширилдиган махсус ресторанлар бор. Бундай ресторанларнинг ҳовлисидаги қафасларда илонлар боқилади. Хўрандалар илонларни кўриб, ўзларига маъқул бўлганини танлашади ва хуш кўрган таомларини буюришади.

ИЛОНЛАР ИНСОН ХИЗМАТИДА

Табиатда барча жониворлар сингари илонлар ҳам инсон ҳаёти ва халқ хўжалигида салбий ва ижобий роль ўйнайди. Ёз ойларида, айниқса Ўрта Осиёнинг илонларга сероб бўлган жанубий районларида илон чақишидан айрим кишилар билан бир қаторда кўпгина чорва моллари зарар кўради.

Заҳарли илонлар билан бир қаторда баъзи бир заҳарсиз илонлар ҳам балиқчиликка ҳамда қишлоқ хўжалик экинлари зараркундаларини қирувчи фойдали ҳашаротхўр калтакесакларни еб зарар келтиради. Бошқа хил илонлар зарарли кемирувчиларни қириб фойда келтиради. Шу нуқтаи назардан СССР территориясида яшовчи 58 тур илонларни зарарли, фойдали, шунингдек, ҳам фойда, ҳам зарар келтирувчи гуруппаларга бўлиш мумкин.

Зарарли илонларга сувилон, ўқилон ва кўндаланг йўли чипор илонлар киради. Фойдали илонлар гуруппасига бир неча турга қирувчи чипор илонларни, жумладан, доғдор ўрмаловчи чипор илон, ранг-баранг чипор илон, холдор чипор ва бошқаларни, ҳам фойдали, ҳам зарарли илонлар гуруппасига эса ҳамма заҳарли илонларни кириштиш мумкин.

Табиатда кўпгина ҳайвонларни мисолга олиб қарасак маълум бир даврда фойда келтирса, иккинчи бир даврда зарар келтиради. Умуман табиатда мутлақо зарарли ҳайвон камдан-кам учрайди. Шундай экан, табиатда фойда келтирмайдиган ҳайвон йўқ. Ҳар бир жониворнинг табиатда ўз ўрни, аҳамияти бор. Илонлар ҳам табиатда бошқа зарур компонент сифатида маълум биоценозга

киради. Илонлар баъзи йиллари ҳаддан ташқари кўпайиб кетган бошқа ҳайвонлар — жумладан ҳашаротларини, кемирувчиларини қиради ва шундай қилиб, у ёки бу биоценозда йиртқич сифатида идора этувчи, тегилаштирувчи вазифани бажаради. Табиатда зарарли бўлиб кўринган ҳар бир илонни у яшаб турган биоценозидан жудо этсак, унда нима бўлади? Бу вақтда айни шу биоценозда экологик бўшлиқ ҳосил бўлади. Бу бўшлиқни қисқа вақт ичида бошқа ҳайвонлар ҳисобига тўлдириб бўлмайди, албатта. Ниҳоятда у ёки бу илоннинг идора этувчи роли бартараф қилинган бўлади, натижада кемирувчилар сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетади. Бу эса халқ хўжалиги учун жуда ҳам зарарлидир.

Бунинг устига ҳозирги кунда илон заҳари медицина ва фармацевтика саноатида кенг қўлланаётганлигини қўшсак, илонларнинг табиатдаги ўрни ва аҳамияти янада равшан бўлади.

Илон ва калтакесаклар тўғрисидаги фан — герпетология айниқса СССРда илдам ривожланмоқда. Совет герпетологлари — С. А. Чернов, П. В. Терентьев ва И. С. Даревскийларнинг бу борадаги хизматлари айниқса каттадир. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда эса академик Т. З. Зоҳидов ва унинг шогирдлари ҳам бу соҳада кўзга кўринарли ишлар қилмоқдалар.

Заҳарли илонлардан заҳар олиш ва унинг таркибини ўрганишда кейинги йилларда профессорлардан Ф. Ф. Тализин ва З. С. Баркаганлар салмоқли ҳисса қўшдилар.

Медицинанинг, фармацевтика саноатининг илон заҳарига бўлган талаби тўхтовсиз ошиб бормоқда. Чунки илон заҳаридан турли касалликларни даволашда ва уларнинг олдини олишда қўлланиладиган турли дорилар тайёрланади. Ҳозирги вақтда дорихоналарда сотилаётган «Випразид», «Випратокс» ва «Випракутан» каби суриладиган мойли дорилар кенг тарқалган касалликларни, шу жумладан, ревматизм, қуёнчиқ ҳамда невралгия каби касалликлар билан оғриган кишиларни даволашда катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу дориларни тайёрлашда гадюканинг заҳаридан фойдаланилади. Унинг заҳаридан тайёрланган бошқа хил дорилар билан шунингдек юқумли хроник полиатрит, бронхияль астма билан оғриган касаллар ҳам даволанмоқда. Хирургияда эса кўп қон кетишини тўхтатиш учун илон заҳаридан тайёрланган дорилар муваффақиятли қўлланмоқда.

Илон заҳарининг таркиби мураккаб оқсил қўшилмаларидан иборат бўлиб, у фермент ва ферментли заҳар кўришига эгадир. Унинг таркибида протеолитик ферменти мавжуд бўлиб, у оқсилларни парчалаб юбориш хусусиятига эга. Протеаза ва эстераза ферментлари эса қон ивиши ҳамда кўпгина бошқа мақсадларда ишлатилади.

Илон заҳари организмга таъсир этишига қараб икки гурппага бўлинади. Биринчи гурппага аспидлар ва денгиз заҳарли илонларининг заҳари киради. Буларнинг заҳарида нейротоксин ферменти (кобра токсинига ўхшаш) бор бўлиб, нерв системасини шол қилади. Иккинчи гурппага кирувчи қораилонлар ва чинқироқ илонлар заҳарида асосан тўқима ва қонни ивитувчи ферментлар бўлади. Ўтказилган тажрибаларнинг кўрсатишича, бу илонлар заҳарида ҳам озроқ миқдорда нейротоксин ферментлари ва янги олинган заҳарда нерв системасига таъсир этувчи модда бўлиши аниқланган. Лекин заҳар қуритилиши билан бу хусусият йўқолиб кетар экан.

Заҳар таркибидаги ферментларнинг организмга таъсир этиши ҳам бир-биридан бутунлай фарқ қилади.

Аспид илонлар чаққанда чаққан жой билинмайди, лекин тезда бутун организм ва хусусан нафас йўллари функцияси бузилади.

Қораилон ва чинқироқ илонлар чаққан жой тезда билиниб, қизариб шишиб, бутун атрофга тарқалади. Натижада бош айланиш ва айрим ҳолларда ҳушдан кетиш ҳоллари юз беради.

Илон чақишидан кўпгина тропик мамлакатларда яшовчилар айниқса зарар кўради. Ўрта минтақадаги поясларда илон чақиши нисбатан кам. Ҳар йили бутун Ер юзида ярим миллионга яқин кишини илон чақиши натижасида минглаб кишилар ҳалок бўлади. Илон чақишидан ўлиш Ҳиндистонда ва жануби-шарқий Осиё мамлакатларида айниқса кўп. Жанубий Америкада эса бу рақам ҳар йили 3—4 минг кишини, Африкада 800 кишини, Шимолий Америкада 15 кишини, Европада эса бир неча йилда бир кишини ташкил этади.

Илгарилари илон чақишидан ўлиш ҳар 100 кишидан 20—40 ва камдан-кам ҳолларда 70 процентни ташкил этар эди. Кейинги йилларда илон чақишига қарши ҳар турли сивороткалар топилганлиги туфайли бу кўрсаткич 1—3 процентгача камаймоқда.

Бизнинг мамлакатимизда ўрта ҳисобда ҳар йили 10—12 киши илон чақишидан зарар кўради. Бу асосан Ўрта Осиё республикалари ҳиссасига тўғри келади.

Яқин йиллар ичида илон чаққан кишига биринчи ёрдам кўрсатишнинг янги усуллари ишлаб чиқилди.

Илон чаққанда шу вақтгача қўлланиб келинган биринчи ёрдам—боғлаш, жароҳатланган жойни тилиш ёки қонни сўриб олиш кўп ҳолларда фойда ўрнига зарар келтирарди. Чунки бунда касалнинг аҳволи ёмонлашиб, кўп ҳолларда илон заҳаридан эмас, нотўғри даволашдан ўларди.

Аввало, илон чаққан кишини ётқизиб, кўпроқ иссиқ ичимликлар ичириш ва тезликда илон заҳарига қарши тайёрланган сиворотка ёки зардоб билан укол қилиш керак. Сиворотка илон чаққан кишининг териси остига, мускули тагига ёки венасига юборилади. Илон чаққан кишига ўз вақтида ёрдам берилса, аксари 1—2 кунда тузалиб кетади.

Зардоб икки хил бўлади. Моновалентли ва поливалентли. Моновалентли зардоб ёки сиворотка маълум бир тур илон чаққанда, поливалентли зардоб эса барча турдаги илон чаққанда ишлатилади.

Шунингдек, қора илонлар ва чуқурча бош ёки чинқироқ илонлар чаққанида қон алмаштириш ҳам катта ёрдам бериши аниқланган.

Илон чаққанга қарши сиворотка биринчи марта ўтган асрнинг охирида (1899 й.) Сан-Паулу шаҳрида (Бразилия) Бутантан институтида олинган. Ҳозирги вақтда бу ер дунёда энг катта заҳарли илонларни ўрганиш ва заҳар олиш марказига айланган. Бразилиянинг турли бурчакларидан бу ерга ҳар йили 12,5 мингга яқин илон тутиб келтирилади, улардан 5—6 литр заҳар (қуруқ ҳолда 1—1,5 кг.) олинади. Майда илонлардан ҳар «соғиш»да 20—40 мг (қуруқ ҳолда), йирик илонлардан эса 500—900 мг заҳар олинади.

СССРда биринчи серпентарий 1935 йили Б. В. Пестинский томонидан Тошкентда ташкил этилган. 1960 йилдан эътиборан Ўзбекистонда тутқунликдаги заҳарли илонлар ҳаётини ва табиий шароитда яшаётган илонлар ҳаётини ўрганиш ҳамда уларнинг заҳарини махсус равишда ҳар томонлама текшириш ишлари бошланди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Зоология ва паразитология институти қошида Совет Иттифоқида биринчи мар-

та энг йирик, намунали серпентарий ташкил этилди. Бунда илонлар ҳаётини эркисизлик шароитига мослаштириш мақсадида катта-катта вольерлар ҳам қурилди. Серпентарийда илонларнинг тутқунликда яшаши, қишлаши, пўст ташлаши, овқатланиши, заҳар бериши, кўпайиши борасида илмий ишлар, кузатишлар ўтказилмоқда. Зоология ва паразитология институтининг заҳарли илонлар экологияси лабораторияси ходимлари Ўзбекистонда яшовчи заҳарли ва заҳарсиз илонлар ҳамда калтакесакларни чуқур ўрганиш борасида кўзга кўринарли ишлар қилмоқдалар.